

ĆURKOVIĆ-MAJOR FRANCISKA

LEÁNDEREK ÉS TÜCSKÖK
(Szabó Lőrinc adriai utazásai)*

Szabó Lőrinc két ízben hajózott végig az Adria keleti partja mentén Fiumétól (Rijeka) Raguzáig (Dubrovnik) hosszabb-rövidebb megszakításokkal egy-egy útba eső városban. Dubrovnikból mindkét alkalommal egy-két napos kirándulást tett: első utazása idején Cattaróba (Kotor), második alkalommal pedig Kotoron át a szárazföld belsejében elhelyezkedő Cetinjébe. Ezeket az utazásokat a költő dalmáciai utazás néven emlegeti,¹ ám ha figyelembe vesszük a földrajzi tájegységek neveit, akkor helyesebb, ha kelet-adriai utazásról beszélünk.

A költő először 1932. június 19. és 29. között járt arra feleségével és kislányával, másodsor öt év múlva, 1937. július 10-től 22-ig a kisfiával.²

Tanulmányunkban figyelemmel kísérjük őket első és második utazásuk idején, megvizsgáljuk, mely verseket írta a költő az utazások folyamán, illetve az azt követő időszakban, és megkísérelünk rámutatni azon előzményekre, amelyek a versek keletkezésének kiváltói lehettek. Az utazásokat részben nyomon követhetjük a költeményekben, valamint a költő feleségéhez, illetve kedveséhez, Korzáti Erzsébethez írt leveleiben, az út során történt események közt pedig gyakran a *Vers és valóság* című kötet emlékezései igazítanak el bennünket.

Szabó Lőrincnek szokása volt levelekben beszámolni utazásairól, az elsőről azonban, amelyre felesége és kislánya társaságában indult, csak édesanyjának küldött egy képeslapot, kedvesének, Korzáti Erzsébetnek, akit részletesen szokott tudósítani utazásairól, ezúttal nem küldött egy levelet sem. Az első kelet-adriai utazás egyes részleteit a felesége számára a második utazásról küldött levelei alapján tudjuk rekonstruálni, de felhasználjuk a költő kislánya által vezetett naplójegyzeteket is, amelyekben nyaralásuk eseményeit örökítette meg. Az akkor kilencéves Kisklára apja biztatására kezdte el vezetni útinaplóját, sőt amikor a kislány fáradt volt az íráshoz, apjának mondta tollba benyomásait, aki később a naplóba prospektusokból kivágott képeket, menetjegyeket, belépőket ragasztott. Néhány évtizeddel később ez a napló szolgált alapjául annak a könyvnek, amelyet Sándor Judit, Szabó Lőrinc lányának barátnője írt meg, és amelyet az utazás

* A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatásával készült.

¹ SZABÓ LŐRINC, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggondozást végezte LENGYEL TÓTH KRISZTINA, a jegyzeteket készítette KISS KATALIN, LENGYEL TÓTH KRISZTINA, Bp., Osiris, 2001, 64, 80.

² KABDEBŐ LÓRÁNT, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp., Osiris, 2001, 276–277.

megrajzolásához ugyancsak felhasználunk.³ Szabó Lőrinc gondos előkészületeiről tanúskodik a rengeteg kelet-adriai prospektus és a Jugoszláv Királyság Budapesti Követésége sajtóattaséjának 1932. május 22-én kelt, „Nagyságos Szabó Lőrinc Szerkesztő Úrnak” címzett levele, amelyben a kért, két személyre szóló szabadjegyet küldi a költőnek.⁴

1932. június 19-én, vasárnap, az első kelet-adriai útra indulva a határ átlépése után síkságon és sűrű erdők között utazva Szabó Lőrinc feleségével és kislányával megérkezett Zágrábba – kezdődik a beszámoló a naplóban. Amíg a vonat állt a pályaudvaron, a rövid várakozást városnéző sétára használták ki. Mivel a könyv nem tartalmazza az eredeti napló egészét, csodálkozunk kell azon, miért állt a városnézés csak annyiból, hogy a költő és lánya átment a Száva-hídon.⁵ Arra a kérdésre is nehezen lehetne válaszolni, hogyan kerülhettek sétájuk során épp arrafelé, hiszen a korabeli útikönyvek pontosan eligazították a pályaudvarról kilépő idegent, aki a város központja felé szándékozott indulni.⁶ Folytatva az utat Fiume felé, a Karszt Kisklárában különös élményként maradt meg: „Aztán egymás után jöttek az alagutak, és a levegő mindig hidegült. (...) Aztán sötét lett, de még lehetett látni a tájat, amit én hegytengernek neveztem el.”⁷ A napló szerint másnap Sušakon és Fiumében voltak, ahova a „hídi határon mentek át”.⁸ Szabó Lőrinc egyáltalán nem említette Zágrábot, Fiumében pedig olyannyira lekötötték a jegyvásárlással járó gondok, hogy a második utazásról írt levelében az első fiumei tartózkodásról csak annyit írt, hogy az a szerencsés véletlenek sorozata volt. A levélből megtudjuk viszont, hogy másnap, június 20-án, a Ljubljana nevű hajón indultak tovább Rab szigetre, ahol először hosszabb ideig lehettek, mint második alkalommal, amikor már ismerős terepen járt: „...még szebb, ragyogóbb minden, mint öt évvel ezelőtt. (...) átvágtunk a hegyen, és visszafelé végimentünk a túlsó parton a négy kampanile alatt a sarki bástyáig, ahol egy padba valamikor a két K betűt véstem.”⁹ Kisklára naplójából értesülünk arról, hogy három napig voltak ott és hogy a Hotel Astoriában szálltak meg. A kislány leírta a part menti sétákat, megemlítette a Fúmia-öblöt (Szent Eufémia-öblöt), majd a szép köveket, a csigákat, a kagylókat, a növényzet közül pedig a kaktuszokat. Feljegyezte néhány bárka nevét, mint pl. a *Zeuszt*, valamint, amelyikkel vitorláztak, a *Stipicát*. Az utóbbit feltehetőleg a tulajdonosáról nevezték el, akit ugyancsak leírt. Végül ő sem feledkezett meg arról, hogy fürdés után hazafelé menve a költő egy padba bevészte

³ SÁNDOR Judit, „Szeressétek a gyermekeimet!”: Szabó Lőrinc a költő-apa, Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1982, 75.

⁴ A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc letéti hagyatékban.

⁵ SÁNDOR, *i. m.*, 75.

⁶ Vö. WALKÓ László, *Budapesttől Velencéig*, Bp., Athenaeum, 1910, 31.

⁷ SÁNDOR, *i. m.*, 75.

⁸ A mai Rijekát akkor a városon átfolyó Fiumara (Rečina) nevű folyó választotta nemcsak két részre, hanem két országra is: Fiume (a folyó jobb oldali partján) Olaszországhoz, Sušak (bal oldalon) a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz tartozott. A város egyik részéből a másikba a folyón levő, határátkelőhelyül szolgáló hídon lehetett átkelni.

⁹ *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1989, 491.

a két K betűt és a római II-est, hogy mindkét Klára nevét megörökítse. Június 23-án, csütörtökön indultak tovább. Az első állomás Sebenico (Šibenik) volt. A várost a hajóról látjuk mintegy képeslapként: előbb a part közelében levő halászhajókat, majd a parton a sötét házakat, aztán a piros háztetőket, a hegyoldalt, végül a város fölött emelkedő várat. Itt két órájuk volt nézelődni, ezalatt bejárták a dómot, a kikötőt és a szűk kis utcákat. Még aznap, két óra tájban értek Trauba (Trogirba), amely a napló szerint egy kis város, és amelyről a költő elmondta lányának, hogy az ottani házak nyolcszáz évnél is régebbiek, valamint hogy IV. Béla oda menekült a tatárok elől. A város nevezetességei közül megnézték a dómot vagyis a Szent Lőrincnek (Sveti Lovro) szentelt katedrális, ahol a kislány is felfigyelt a bejárat díszes faragású kőalakjaira, elsősorban az oroszlanfejekre,¹⁰ majd egy nagyon szép udvar is felkeltette a figyelmét, márvány kúttal a közepén. Újabb két óra hajózás után, fél négykor érkeztek Spalatóba (Split), ahol egészen éjfélig maradtak, és ez idő alatt megnézheték az óvárost. A költő újra leckét adott történelemből, hiszen arról beszélt, hogy a város 1700 évvel ezelőtt Diocletianus császár palotája volt. A gyermek által leírtakból is ráismerünk Nini Gergely szobrára és a Peristiliumra: „Volt ott egy óriási vasszobor, rengeteg oszlop, egy egyiptomi szfinx...”¹¹ Kisklára látva a parton a pálmásort a nagyokat apu-pálmáknak, a kisebbeket Lóci-pálmáknak nevezte el. Öt évvel később Szabó Lőrinc visszaemlékezett, hogy Splitben első ottlétükkor hat órájuk volt városnézésre, és ő is megemlékezett kedves emlékként a pálmák elnevezéséről. Korčuláról, a következő állomásról írta feleségének: „Korčula, ahol a múltkor azt a bizonyos narancsos ágat láttuk kihajolni egy szűk utca kőkerítésén...”¹² Ugyanazon a napon, június 24-én, pénteken Kisklára naplója is említi Korčula várost és szigetét, csak keveset láttak belőle, de a megjegyzés találó: „Ez is hegyen van, mint itt minden.”¹³ Rövid nézelődés után továbbindultak. A naplóból az is tudomásunkra jut, hogy miután kihajóztak a nyílt tengerre, mindannyian tengeri betegséget kaptak. A hajó nemsokára megállt Trstenóban, ahol minden bizonnyal megnézték az ottani híres botanikus kertet. Kora délután érkeztek meg a gruzi kikötőbe, ahonnan villamossal mentek be Dubrovnikba. A könyv szerzője szerint Kisklára naplója olyan pontosan és részletesen leírja az óvárost, hogy annak alapján a mai turista is könnyen eligazodhat ott. Remekül példázza, hogy a naplót egy gyermek írta, hogy azt sem felejtette el leírni, hogy a Dubravka nevű kávéházban fagyaltotztak. Még az este folytatták útjukat a hajóval, és az első állomás, már június 25-én reggel Hercegnovi volt, ahol ha negyed órára is, de kiszálltak és szétnéztek. A következő állomáson, Tivaton a kislányra mély benyomást tett a sokszínű növényvilág: „Itt félóráig sétáltunk egy nagyon nagy és híres parkban, ahol olyan fákat és virágokat láttunk, mint még soha. Volt itt eukaliptusz, leánder, olajfa, sokféle páfrány, gránátalma, füge, narancs, citromfa. A legtöbbnek nem is tudta senki a nevét.”¹⁴

¹⁰ A főkapu faragásai 1240-ben készültek, Radovan mester, a horvát román kori művészet kiemelkedő alakjának domborműve.

¹¹ SÁNDOR, *i. m.*, 80.

¹² *Harminchat év, i. m.*, 493.

¹³ SÁNDOR, *i. m.*, 80.

¹⁴ SÁNDOR, *i. m.*, 84.

Az utat a Kotori-öbölben folytatták, míg meg nem érkeztek Kotor városba. Kisklára naplója szerint itt megnézték a várost és a piacot. Szabó Lőrinc második utazásáról feleségének Kotorral kapcsolatban a következőket írta: „...az a hotel, a Jugoszlavija, ahol régen ebédeltünk, két éve megbukott”.¹⁵ Valószínűleg még aznap visszatértek Dubrovnikba. A napló szerint 26-án késő délután vagy estefelé indultak Szarajevó felé. Dubrovnikból a költő édesanyjának írtak képeslapot, azon jelentik, hogy indulnak Szarajevóba, majd haza. Ezen a képeslapon viszont június 27-i keltezés van.¹⁶

Számos adatot találunk a *Vers és valóság*ban az első kelet-adriai utazás inspirálta vershez, a *Mosztári tücsök* című költeményhez fűzött jegyzetben is. Ebben a költő összefoglalja az egész utazást. Igaz, úgy beszél róla, mintha a második utazásról lenne szó, ám Kabdebó Lóránt kijavítja a költő jegyzetbeli tévedését, ti. hogy ez az első utazásuk volt.¹⁷ Maga Szabó Lőrinc is ezt teszi, amikor megemlíti, hogy feleségével és akkor kilencéves lányával volt ott. Magáról a hajóútról csak annyit tudunk meg, hogy négy napot és három éjjelt töltöttek a hajón, és hogy azután Dubrovnik-Raguza kikötővárosában, vagyis Gružban a Hotel Petrában szálltak meg, ahol szörnyülködtek a poloskák miatt.¹⁸ A *Vers és valóság*ban megjelentetett kézirat sajtó alá rendezését Kabdebó Lóránt vezette, és az utószóban utal arra is, hogy a jegyzetelés alkalmával történhetek elírások, és hogy a kézirat helyenként csonkított volt.¹⁹ A *Dalmácia tücskeihez* című vers jegyzeténél azt is megemlíti, hogy több földrajzi név pontatlanul szerepel,²⁰ ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy a szálloda neve pontatlan. A helyszínen történt kutatás alapján kiderült: nem Hotel Petra, hanem Hotel Petka volt a neve. Ehhez a nehezen olvasható kézírás mellett – a k betű helyetti r téves olvasása – az is hozzájárulhatott, hogy a sajtó alá rendező számára a Petka név nem jelentett semmit, míg a Petra elfogadható olvasat volt. A Hotel Petka akkor is a gruzi kikötőben volt és ma is ott üzemel, a Lapad nevű félszigettel szemben, amelyen a Velika Petka és Mala Petka nevű hegyek láthatók, s ebből arra következtethetünk, hogy a szálloda róluk kapta a nevét. 1867-ben nyílt meg,²¹ és 1893-ban újították fel.²² Ottjártukkor a költő és családja nem volt megelégedve a szállás higiénijával. 1933 végén és 1934 elején a szállodában teljes felújítást eszközöltek, így mind a 65 szobába bevezették a hideg- és melegvizet, a központi fűtést, valamint „finom bútorzattal” rendezték be őket.²³ A költő második dubrovnikai tartózkodása idején a szálloda már kielégíthette volna a költő kényelemre és tisztaságra vonatkozó igényeit,

¹⁵ *Harminchat év, i. m.*, 498.

¹⁶ *Harminchat év, i. m.*, 423.

¹⁷ SZABÓ, *i. m.*, 399.

¹⁸ *Uo.*, 64.

¹⁹ *Uo.*, 359.

²⁰ *Uo.*, 414.

²¹ Ivan JARAK, *Kratka povijest hotela* (kézirat – a szerző beleegyezésével).

²² *Dubrovnik sa starih razglednica*, szerk. Joško BELAMARIĆ et al., Pula–Dubrovnik–Split, ISC–Dubrovački muzej–Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, glavno povjerenstvo, 1996, 304.

²³ Ivo PERIĆ, *Razvika turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1983, 185.

ám ő, még ha tudott volna is erről, más okokból az óvároshoz közelebb keresett szállást. A szálloda régi épületét a második világháború végén bombatalálat érte, ezért 1954-ben lebontották, és a helyén 1958 és 1961 között új szállodát építettek. 1991-ben a délszláv háború következtében elmenekülteknek és elűzötteknek adott otthont. 1998-ban ismét felújították, és ma is Hotel Petka név alatt működik.²⁴

Amint azt a költő édesanyjának írt képeslap alapján tudjuk, Dubrovnikból vonattal indultak Sarajevó felé. A *Vers és valóság* jegyzeteiben a költő így emlékezik vissza erre az útra: „Visszafelé pedig valóban a raguza–sarajevói keskenyvágányon²⁵ jöttünk, holdfényes éjszakán, folyton ámuldozva a vadregényes hegyeken, tájakon, vízeséseken. A nagy kőhidas²⁶ Mosztár állomáson hajnalban le is szálltam egy percre.”²⁷ Azt is elmeséli, hogy Sarajevóba érkezve meglátogatták a költő egy régi, gimnáziumi társát. Ezt a debreceni diákot Salih Tatarevićnek hívták és egy alapítvány jóvoltából tanult Debrecenben, majd Budapesten, s miután fogorvos lett, visszatért Sarajevóba. Szabó Lőrinc még az indulás előtt kereste őt és csak nehezen találta meg, mert csaknem húsz év telt el azóta, hogy elváltak útjaik. Szabó Lőrinc és családja három napot töltött Sarajevóban. A *Vers és valóság*-ból értesülünk arról, hogy szállodában laktak, de hogy melyikben, azt nem jegyezte fel. Egy borítékon azonban megmaradt Tatarević fogorvosi rendelőjének a címe: Sarajevo, Vojvode Stepe Obala (értsd: Stepa vajda partja) 2.²⁸ Ma ez az utca Obala Kulina bana név alatt szerepel. Ez a Miljacka folyó északi partján a Régi Városházától nyugat felé vezető út, egészen az Alipašina utcáig. Tatarević rendelője (netán lakása is) mai szemmel nézve is a város egyik legszebb részén volt, közel a Bascarsiahoz. A város nevezetességeiről nem tudunk meg sokat, habár említi, hogy megnézték őket. Ismerősük elkalauzolta őket a „bazarba, mecsetekbe, a mohamedán temetőbe és a hegyoldalakra, amelyek Sarajevó folyóját [a Miljacka folyóról van szó] kétoldalt kísérik.”²⁹ Kisklára naplójában a raguza–sarajevói utazásról csak azt olvashatjuk, ahogyan a vonat távolodik a tengertől. Azt, milyen útvonalon utazva jutottak Sarajevóból Budapestre, sem ő, sem a költő nem tartotta fontosnak följegyezni. Sarajevóból Szlavónbródig utaztak, azután pedig vagy Zágrábon, vagy pedig Vinkovácon, majd Szabadkán keresztül utazva érkezhettek haza.³⁰

²⁴ JARAK, *i. m.*

²⁵ A szándék, hogy vasúti összeköttetés létesüljön Dubrovnik és a szárazföld belseje között, már a 19. század közepén fölmerült. Miután 1878-ban Bosznia és Hercegovina az Osztrák–Magyar Monarchia részévé vált, az ő érdekeltségükben bízva, Dubrovnik város tanácsa elkészítette a Dubrovnik–Mosztár–Sarajevó szélesvágányú vasútvonal tervét. 1884-ben a dubrovnikiakat meglepte az Osztrák–Magyar Monarchia Hadügy- és Pénzügyminisztériumának döntése, miszerint az építendő vasút keskenyvágányú lesz. Az 1901-ben kiépült keskenyvágányú vasútvonal végállomása Zelenika lett, Uskoplje helységtől pedig leágazás vezetett Dubrovnik kikötővárosáig, Gružig.

²⁶ A hidat 1557 és 1566 között építette egy Hayruddin nevű török építész. Bosznia akkor török uralom alatt állt. A város neve a mostar (a. m. a híd őrzője) szóból ered. A hidat 1993-ban, a délszláv háború idején felrobantották. A felújított hidat 2004-ben adták át ismét a forgalomnak.

²⁷ SZABÓ, *i. m.*, 64.

²⁸ A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc letéti hagyatékban.

²⁹ SZABÓ, *i. m.*, 64.

³⁰ *Red vožnje železnica, rečne, morske i vazdušne plovidbe i važnijih inostranih veza*, Beograd, Generalna direkcija Državnih železnica, 1927. június. Lásd a kiadvány végén található térképet.

A második utazás sokkal könnyebben nyomon követhető a feleségének írt levelek alapján, de a két, Korzátí Erzsébethez írt levél is szolgáltat számunkra adatokat. Erre az utazásra 1937. július 9-én este indultak a fiával, Lóciával Fiume felé. Másnap délután Sušakból jelentkezett a feleségének. A levélben beszámolt az utazás részleteiről, a tenger megpillantásának élményéről, majd a jegyvásárlással kapcsolatos gondokról és anyagi természetű kellemetlenségekről is. Arra számított ugyanis, hogy szabadjegyet tud venni, amikor azonban a helyszínen kiderült, hogy nem vehet, attól kellett tartania, hogy nem lesz elég pénze a nyaralás egész idejére. Emellett valószínűleg úgy képzelte, hogy az utazás ideje azonos lesz az első utazásával, most azonban megtudta, hogy míg az az első alkalommal négy napig tartott, addig most csak egy napig fog tartani, így az út közben esedékes megállók időtartama sokkal rövidebb lesz, vagy nem is kerül rájuk sor. A hajójegyet Budváig vette meg, mert azt hallotta, hogy szép és csöndes hely. Dubrovnikban a Putnik nevű utazási irodában bizonyos pénzösszeget tervezett fölvenni, amíg a hajó áll a kikötőben. Erre az összegre egyébként is számított, és most, hogy a tervezettnél többbe kerültek a jegyek, még inkább szüksége volt rá. Így azonban, mivel a hajó csak rövid ideig állt a kikötőben, a kikötőtől pedig messze van az óváros, ahol az utazási iroda volt, végül az iroda nyitvatartási ideje miatt, úgy gondolta, hogy ez sem fog neki sikerülni. Ezért a megérkezésüket követő lelkesedés helyébe a kiábrándulás került, és a levélírás közben úgy vélte, hogy ez a második utazás, az elsővel ellentétben, a szerencsétlen véletlenek sorozata. Abból, ahogyan említi, hogy a „Lipá-nál” ebédeltek, arra következtethetünk, hogy ezt az éttermet felesége is ismerhette az első utazás idejéről, mert az étterem akkor is létezett, amit a levéltári kutatások nagyrészt igazolnak.³¹ Az akkori Vilhar-féle házról van szó, amely a 19. század végén épült és ma is teljes szépségében áll. Szabó Lőrinc sušaki látogatásai idején a Masarykovo šetalište nevű sétányon volt, ma ez az épület a Šetalište Andrije Kačića Miočiča nevű sétányon az 5. és 6. házszám alatt található. Meg kell jegyezni, hogy az étterem bejárata a mai sétánnyal párhuzamos utcáról, az épület hátulsó részén, az akkori Tomislavov utcáról, a mai Milana Smokvine utcáról nyílt.³² Feltételezhetjük tehát, hogy Szabó Lőrinc és felesége az említett Vilhar örökösinek éttermét láthatták, esetleg be is térhettek oda, a költő és fia pedig az akkor már Šime

³¹ A Sušaki Körzeti Bíróságot 1932-ben alapították, de már 1900-ból származó cégalapító okiratok is a birtokában vannak. A Lipa nevű étterem alapításáról nem őriz ügyiratot, de rendelkezik azokkal az 1928-ból származó tervrajzokkal, amelyeket Sušak város térképén a 2234-es helyrajzi szám alatt felvett telken a Vilharház bővítésének engedélyezése céljából nyújtottak be Dušan Vilhar örökösei, továbbá azokkal a tervrajzokkal, amelyeket 1930-ban ugyanezen örökösök az épület földszintjének átépítése céljából nyújtottak be a város elöljáróságához. Ezen az alaprajzon már fel van tüntetve az étterem helyisége. Lásd: Državni arhiv u Rijeci (DAR), JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 3,12/1928, br. 85,86/1930, kut. 6, 8. Továbbá rendelkezik azzal az 1936. június 19-én kelt kérvénnyel és e kérvényhez csatolt tervrajzzal, amelyben Šime Karaman nevű Krilo Jesenice-i születésű sušaki lakos engedélyt kér Sušak város elöljáróságának építészeti osztályától a Lipa étterem kerthelyiséggel való bővítéséhez, amely kérvényt 1936. július 8-án hagyták jóvá. Lásd: DAR, JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 113/1936, kut. 17. A Sušaki Körzeti Bíróság 1939. október 26-án kelt végzésében engedélyezi Ana Žirovnik nevű bledi születésű sušaki lakosnak a Lipa étterem üzemeltetését, amit a horvát hivatalos közlöny, a Narodne novine 1940. augusztus 2-án a 174/40. számában közöl. Lásd: DAR, PR 7, In Reg. III. 677. kut.

³² Lásd: DAR, Kartografska zbirka, Planovi Rijeke i Sušaka, kut. 7.

Karaman tulajdonában lévő étterem vendége volt. A Lipában elköltött ebéd után írt levélből megtudjuk, hogy sokáig nézték a berakodást a teherhajóknál, és hogy keresték Hunyady Sándort (1890–1942), a dráma- és regényíró, a költő újságíró kollégáját, de habár az is kereste őket telefonon a Putnik sušaki irodájában, nem sikerült találkozniuk vele. Az ebéd és a levélírás után jobb kedvük lett, így indultak el szombaton, július 10-én délután négy órakor a sušaki kikötőből, és vasárnap délután fél ötkor érkeztek Dubrovnikba. 12-én délután írta feleségének a következő levelet, amelyben elbeszélte az egy napos út eseményeit, állandóan utalva az első utazás eseményeire. Először megírta, hogy a Zagreb nevű hajón utaztak, amelyet az első utazásról ismert Ljubljánához hasonlóan időközben modernizáltak, ezért nagyon jó és szép, a kabinjuk pedig kitűnő. Az első, mély benyomást a tenger nyújtotta számára: „Aztán a tenger! A gyorshajó, sajnos, csak ritkán és rövid időre állt meg. Cirkvenicát a hajóról láttuk. Jöttek a szigetek, a hullámjárték, a szél és ami ilyenkor csak szép és érdekes. (...) Sok sirály kísért.”³³ Este nyolc óra után érkeztek a Rab szigeten fekvő Rab város kikötőjébe, ahol minden még szebb volt, mint első alkalommal. A költő fiát is elvezette azokra a helyekre és neki is megmutatta, mi mindent láttak első utazásuk idején. A pad, ahova a K betűt és a római II.-t véste, már nem volt ott, helyén új pad állt. Miután gyorsan bejárták az ismerős helyeket, visszatértek a hajóra: „A hajó legfelső fedélzetének korlátja mellől néztük aztán az esti sokadalmat, s mondhatom, ilyen gyönyörű látványt Velencében sem kaphat az ember.”³⁴ Másnap hajnalban négy órakor csak rövid időre álltak meg Šibenikben, így nem is nézhették meg, Splitben azonban kiszálltak, habár az első utazásukhoz képest (amikor hat óráig állt a hajó a kikötőben) most csak fél óráig voltak ott. Először, mint írta, „a parton reggeliztünk egy matrózkocsmában”,³⁵ ahol a személyzet, a rosszat sejtető matrózkocsmá szó ellenére, nagyon előzékeny és szolgálatkész volt, külön tálban, hideg vízben hűtötte Lóci forró kávéját. Ezután már csak kevés idő maradt városnézésre: „Beszaladtunk a gyümölcspiacon át a Diocletianus-palotába, a gyerek megsimogatta a sokat emlegetett szfinxet,³⁶ megnézte az óriási püspökszobrot,³⁷ kimentünk még a Francia-partra³⁸ is, az első [az első utazás idején nevezték el így a kisebb és nagyobb pálmákat] »Lóci- és apupálmák« alá”.³⁹ Már Kisklára naplójegyzeteit és a második utazásról szóló beszámolót olvasva is észre kellett vennünk, hogy a püspökszoborról úgy beszélnek, mintha az a Peristiliumon lenne. Akkor valóban ott is állt, csak később helyezték át mai helyére. Az utat folytatva csak a távolból látták „a Makarska parti várost egy öböl félkörében”.⁴⁰ A költő említette patkóalakú kikötőről Makarska városra ismerhetünk. Délben kikötöttek

³³ *Harminchat év, i. m.*, 491.

³⁴ Uo.

³⁵ *Harminchat év, i. m.*, 492.

³⁶ A Diocletianus-palota Peristiliumnak nevezett oszlopos udvarán látható.

³⁷ A Diocletianus-palota északkeleti kapuján, az Aranykapun kilépve a várfal közelében áll Ivan Meštrović (1883–1962) világhírű horvát szobrász egyik legismertebb, Nini Gergely püspököt ábrázoló hét méter magas szobra. 1954-ig a Peristiliumon volt, 1957-ben állították fel mai helyén.

³⁸ Ma az Obala hrvatskoga narodnoga preporoda, népszerűen Rivának nevezett tengerparti sétány.

³⁹ *Harminchat év, i. m.*, 492.

⁴⁰ Uo.

ugyan Korčula város kikötőjében, de csak tíz percre. Itt ugyan első utazásukkor is jártak, mégis írt róla néhány szót: „gyönyörű kis kőfalas város a sziget [Korčula-sziget] egy kör alakú félszigetén, csodálatosan szép hely. (...) elhatároztam, hogy ide okvetlen visszajövünk. Csend, béke, tenger, régiségek s relatív olcsóság az isten háta megett.”⁴¹

Dubrovnikba érkezve azon töprengett, hol is szálljanak meg: Lapad félszigetre, Lopud szigetre vagy a közeli Kupari városkára gondolt. „Hosszas vergődés után (...) egy egészen új és kis házban, a Stefany panzióban szálltunk meg, a fő-Dubrovnik és Lapad közt a hegy tetején. Előttünk egy jókora darab tenger, a környék most épül vad tempóban, a ház július 1-én nyílt meg, gazdái igen háziasak, kedvesek. Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő (...) A bútorzat mind új, modern, rendes, bár minden szerény, s az udvar (a »teraszok«) csak $\frac{3}{4}$ részt vannak készen.”⁴² A levél végére odaírta a címet is: Put Vojnovića. Mivel a házsámot nem írta meg, a panzió pontos helyének felderítése érdekében a Dubrovnik Állami Levéltárban folytattunk kutatásokat. A munkát segítette egy a költő által rögzített adat, a szomszédos Bellevue említése. A mai Hotel Bellevue abban az időben még csak panzió volt. A szállodák és panziók 1938-ban kiadott listáján a Stefany panzió közvetlenül a Bellevue panzió után szerepelt, de egyiknek sem volt feltüntetve a címe. A Stefany 17 ágygal rendelkezett, ami megfelelt a költő becslésének, szerinte nyolc szoba lehetett a panzióban. A kiadvány szerint a panzió teljes ellátást biztosított, ennek ára egy személyre 60–85 dinár volt. Szabó Lőrinc azt írta feleségének, hogy kettőjükre 110 dinárt fizetett. A kiadvány arról is tájékoztat, hogy a Stefanyban volt vízvezeték és fürdőszoba. Ugyanott található egy várostérkép is, amelyre azonban csak a Bellevue volt bejelölve, a Stefany nem volt rajta.⁴³ A Stefany panzió Put Iva Vojnovića címmel, de ezúttal is házsám nélkül, ugyancsak szerepel a Dubrovnik környéki vendéglátó-ipari objektumok jegyzékén. A panzió tulajdonosaként Angela Pretner van feltüntetve.⁴⁴ A későbbi hasonló kiadványokban nem találjuk a Dubrovnikban működő szállodák és panziók jegyzékét. Ez részben azzal magyarázható, hogy 1938-ban és 1939-ben kiváló eredményekkel zárult a turisztikai idény, ennek következtében a szálláshelyek száma nagymértékben megnövekedett, csaknem megkétszereződött.⁴⁵

A helyszínen folytatott kutatások alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a Stefany nevű panzió a Put Iva Vojnovića nevű utca mai 5. és 5a. házsám alatti családi házban lehetett. A ház jelenlegi tulajdonosainak, a Šarić család állítása szerint az előző tulajdonos bérbe adta a házat, és a bérlő nyitotta meg az egykori Stefany panziót. A környéken élő idősebb emberek is megerősítették azt az információt, hogy ebben a házban a második világháború előtt panzió volt. Ezek az adatok is azt a tényt támasztják alá, hogy az 5-ös házsám alatti ház a keresett objektum. A ház jelenlegi tulajdonosának szülei 1940-ben vették a házat bizonyos Tomo Miš nevű illetőtől, aki még 1931-ben új

⁴¹ *Harminchat év, i. m.*, 493.

⁴² *Harminchat év, i. m.*, 493–494.

⁴³ *Dubrovnik: Kratke upute u vezi sa dolaskom i boravkom u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1938.

⁴⁴ *Dubrovački informator: Vozni redovi i tarife*, Dubrovnik, 1938, 68.

⁴⁵ Ljubo J. MIHIĆ, *Dubrovačko primorje: Uslovi i razvoj turizma*, Dubrovnik, 1975, 237.

ház építésére kért építési engedélyt a Dubrovnikai Földhivatal 537-es helyrajzi szám alatt felvett földterületen, amelyet a Irgalmas Boldogasszony nevű egyházközségtől vásárolt, de sem az 1931. június 26-án kiadott építési engedélyen, sem az 1934. június 16-án kiadott dokumentumon, amely az újonnan épült ház használatba vételét engedélyezi, nem szerepel házszám.⁴⁶ A tulajdonos két évvel később ismételten kért építési engedélyt, ezúttal a ház bővítésére és emeletráépítésre, és ezt engedélyezte számára az 1936. október 14-én kelt végzés. 1937. május 15-én kérelmezte, hogy a helyszínelő bizottság adja ki számára a használatba vételhez szükséges engedélyt, mert – mint írja –, „sürgősen használati igénye van a házra”, ám a bizottság jegyzőkönyve szerint a munkálatok kivitelezése nem a tervrajzok alapján történt, ezért újabb, a tényállásnak megfelelő tervrajzot kértek tőle. Miután ennek a követelménynek 1937. július 16-án eleget tett, az 1937. augusztus 12-én kelt végzés engedélyezte a ház használatba vételét. Ebben a végzésben tüntették föl először a házszámot, még hozzá az 1-es házszámot.⁴⁷ Az említett dokumentumok ugyancsak alátámasztják azt a föltevést, miszerint a Put Iva Vojnovića 5. és 5a. szám alatt levő ház lehetett a Stefany panzió, mint ahogyan ezt a feltételezést erősíti Szabó Lőrinc feleségének írt levele is, amelyben arról írt, hogy egy egészen új házban szálltak meg.⁴⁸ Ezek az adatok bizonyítják, hogy a költő ottani tartózkodása idején a ház tulajdonosa Tomo Miš volt.

A Dubrovnikai Földhivatal ingatlan-nyilvántartásában szereplő adatok is megerősítik azt a tényt, hogy 1937-ben Tomo Miš volt annak a háznak a tulajdonosa, amelyet 1940-ben a Šarić család megvett tőle. A telekkönyvbetét tulajdonlap részében az 537/18. helyrajzi szám alatt felvett telken lévő 623-as helyrajzi szám alatt kimutatott lakóházra ugyanazon telekkönyvbetét teherlap részén lévő bejegyzés szerint a 623-as szám alatt kimutatott lakóházra, a »Pension Stefany«-ra Stefanija Sila és Vjekoslav Sila nevű egyéneknek 5 évre, pontosabban 1937. június 1-jétől 1942. május 31-ig volt bérleti joguk. Ennek alapján tehát teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Stefany panzió a Put Iva Vojnovića 5. és 5a. számú házban volt, amit még az egyik bérlő azonos női neve, a Stefanija is alátámasztani látszik.⁴⁹ Hogy milyen kapcsolatban álltak a panzió bérlői a turisztikai kiadványban említett Angela Pretnerrel, valószínűleg talány marad.

A „házi strand” helyének megállapításához a költő levelei nyújtanak segítséget: „Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő...”⁵⁰ Másnap le is mentek oda: „Reggel a kis horvát lány-nyal lementünk a »házi strandhoz«. Jó kis turisztika! Gyönyörű, tiszta, szélcsöndes tenger és irtózatos kövek. A szomszéd Bellevue aszfaltozott strandrészén 1 dinárért lehet lenni.”⁵¹ A fent idézettek alapján bátran állíthatjuk, hogy a „házi strand” nem a mai Ho-

⁴⁶ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik, Građevinski planovi 1837–1957, I. dio, 1931. god, kut. 103, br. 2.

⁴⁷ DAD, Općina Dubrovnik..., II. dio, 1936. god, kut. 123, br. 4.

⁴⁸ *Harminchat év, i. m.*, 493.

⁴⁹ Gruž kataszteri község 953. számú telekkönyvbetét.

⁵⁰ *Harminchat év, i. m.*, 493.

⁵¹ *Harminchat év, i. m.*, 495.

tel Bellevue strandja volt, hanem minden valószínűség szerint abban a kis öbölben lehetett, amely a ház 1931-ből származó tervrajzára is be van rajzolva, az Irgalmas Boldogasszony öblöcskéje néven. Dubrovnik város mai térképe ezt a kis öblöt nem jelöli. Mivel 1968-ban itt építették fel a Hotel Libertas nevű szállodát, valószínű, hogy a hotelkomplexum építése következtében a terep teljesen megváltozott és az öblöcske eltűnt. A délszláv háború idején, 1991-ben a város ágyúzása során a Libertas Szállodát is találat érte, majd tűzvész martaléka lett és teljesen tönkrement. Többszöri felújítási kísérletek ellenére (jelenleg a török Rixos cég tulajdonában kezdődött meg a felújítása) sem sikerült újjáépíteni. Az építkezésen folyó munkálatok arra engednek következtetni, hogy az egykori öböl környékének arculata még inkább meg fog változni, így a költő egykori fürdőhelyének látványát még kevésbé tudjuk magunk elé idézni.

Szabó Lőrinc beszámolóinak nagy része Lóciival foglalkozott, azzal, hogy van és mit csinál, mivel föltevése szerint az anyát ez érdekelte legjobban, de találhatunk benne a várost leíró részeket is. Mindenekelőtt azonban olyan tényeket, amelyek újdonságot jelentenek az öt évvel ezelőtti tartózkodásuk tekintetében. Annak alapján, amit a panzióba menet a villamosból láttak, amíg első nap mentek az Óvárosba, vagy másnap a Szent Márton öbölbe fürödni, feleségének a következőket írta: „Isteni szép ez a város. Sokkal szebb, mint volt, gazdagabb. Micsoda hotelek, magánpaloták! Mindenütt táblák: »Soba–Zimmer« (...) Villák, panziók, kopár hegyek, buja kertek (...) kiadó szobák, autók.”⁵² A költőre láthatóan mély benyomást gyakorolt a város nyüzsgése, amely évről évre növekedett. Első két nap megtekintették az Óvárost és a régi kikötőt. Az Óváros szépsége nemcsak Szabó Lőrincet, hanem a fiát, Lócit is elbűvölte, a városnézésnek a gyermek számára különleges varázsa is volt: a galambok etetése. A Putnik utazási irodában fölvetették a pénzt, emiatt szakították meg útjukat Dubrovnikban. Az iroda akkor a főutca, a Stradun, másként a Placa és a Zamanjinova utca kereszteződésénél, ez utóbbi jobb sarkán volt, az ún. Lindrić-féle üzletben.⁵³ Amikor másodszor mentek az Óvárosba, az első utazásukhoz hasonlóan betértek a Dubravka nevű kávéházba fagyaltozni. Ez a dubrovnikiak körében ma is népszerű kávéház, amely az Óváros nyugati részén levő Pile-kapun kilépve, annak közvetlen közelében található, 1836-ban nyílt meg és azóta csaknem folyamatosan működik.⁵⁴

Mivel a költő a fiával nyaralt, a hagyományos nevezetességeket is megnézték, de a figyelmük mindenekelőtt a gyerekeket érdeklő dolgokra irányult, így a Kisklára naplójában gyakori jelenség most is megisméltódott, többször is megemlézték az ismert vagy

⁵² *Harminchat év, i. m.*, 494–495.

⁵³ PERIĆ, *i. m.*, 143. A Putnik Utazási Rt. alapítója az idegenforgalom fellendítése érdekében létrejött Dubrovnikai Társaságok és Intézmények Szövetsége. A Szövetségnek Dubrovnikban is volt irodája a Szláv Bank épületében a Rektorpalotánál, 1925 őszétől pedig a Placán a volt Lindrić-féle üzletben. Az iroda 9–12 és 15–19 óra között tartott nyitva.

⁵⁴ PERIĆ, *i. m.*, 41; lásd még *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 305. A kávéházat 1836-ban nyitották meg, akkori tulajdonosa, Nikola Birimiša neve alapján sokáig Birimišának nevezték, habár a hivatalos neve Caffè all' Arciduca Federico, majd Maximillián volt. Később a Dubravka nevet kapta. 1921-ben felújították. 1991-ben a Jugoszláv Néphadsereg ágyúzása következtében megrongálódott. Felújítása óta ismét a régi helyén működik.

ismeretlen növényeket, gyümölcsöket: „Nem győzzük csodálni a növényzetet, a rengeteg pálmát, vadkaktuszt, agávét, fügefát”,⁵⁵ vagy: „...buja kertek, pálma, füge, szőlő”.⁵⁶ Később: „Sétáltunk Lapadon, felszeleteltünk fáról tépett zöld fügeket, gránátalmát stb.”⁵⁷ Természetesen a legérdekesebb a fürdés volt, először terepszemlére mentek a »házi strandhoz«, majd a már öt évvel ezelőtt megismert Szent Márton öbölbe a homokos strandra. Hosszas rábeszélés, gyözködés után Lóci végre bement a vízbe: „Egy perc alatt megbarátkozott a sós hullámokkal, frecskendezték egymásra a vizet [a háziak kislánya, ill. unokája volt velük], alámerültek, kergetőztek, óriási fakarikán úsztak, napoztak, gyűrűhintáztak, a fürdőépület mögött a fűvön szárítkoztak, ettek, Lóci másodszor is bekíváncozott a tengerbe (...) Repülőgép keringett a fejünk felett, vízirepülőgép (reggelizés közben pedig egy hadihajó húzott el alattunk).”⁵⁸ A költő azt is észrevette, hogy a lapadi strandon kitűnő volt a homok és a felszerelés, ami igazolja az akkori napisajtóban megjelenő hirdetések, amelyek a fürdő jó felszereltségét bizonygatták. Szabó Lőrinc leírásából is, de a hirdetésből még inkább láthatjuk, hogy a strand felszereltsége valóban kiváló volt, a maiakéval nemcsak vetekedhet, hanem sok esetben felül is múlta.⁵⁹ A következő alkalommal a »házi strandra« mentek fürödni: „Gyönyörű, tiszta, szélcsöndes tenger és irtózatossá kövek.”⁶⁰ Itt kisebb baleset érte Lóci, ugyanis elesett és összebeverte magát. Előző napi programjuk leírását a költő olyan mondattal zárta, amely szinte előre vetítette a gyermek viselkedésének hasonló kimenetelét: „(Lóci minden pillanatomat igénybe veszi, isten csodája, hogy még él itt a nagy vizek és nagy sziklák közt.)”⁶¹ Néhány nap múlva Korzát Erzsébetnek írt levele is tanúsítja a költő Lóci csintalankodása okozta aggodalmát: „S vedd hozzá, hogy ez a könnyelmű, engedetlen és vakmerő kis kölyök itt, ahol csak szirtek és tenger van, minden negyedórán egy-egy komoly halálveszélyt úszott meg már két hete.”⁶² Ezek az események minden bizonnyal hozzájárultak a nyaralás idején keletkezett *Lóci és a szakadék* című költemény megszületéséhez.

A városban nagy volt a forgalom, Szabó Lőrinc is felfigyelt a rengeteg autóra. Leveleiből – és az idézett hirdetésből is – megtudjuk, hogy Dubrovnikban akkor villamos közlekedett, valamint arról is értesülünk, hogy új autóbuszjáratot nyitottak ott-tartózkodásuk idején Lapad félszigetre. Legtöbbet a villamossal való utazásról ír: miután megérkeztek a

⁵⁵ *Harminchat év, i. m.*, 494.

⁵⁶ *Harminchat év, i. m.*, 495.

⁵⁷ *Harminchat év, i. m.*, 500.

⁵⁸ *Harminchat év, i. m.*, 495.

⁵⁹ A Dubrovnik című lap 24. évfolyamának 1937. május 29-én megjelent számában a 6. lapon, a június 5-én megjelent számban a 4. lapon *Szent Márton – Lapad Fürdő* címmel jelent meg hirdetés, amely a következő szöveget tartalmazza: Nagy homokos strand, különösen kellemes az úszni nem tudók és a gyerekek számára. 180 kabin és édesvízzel működő tus áll a vendégek rendelkezésére. Étterem, kávéház, büfé, trafik. Nagy teniszpálya, pingpong, tornaszerek, úszás tanulásához szükséges szerek, gondola, boccia (bocsa) stb. Az idényben fényképész, borbély, masször áll a vendégek rendelkezésére. A fürdőnek van előírt hálórendszere és csónakban ügyelő strandőre. Villamosközlekedés. Telefonszám: 246.

⁶⁰ *Harminchat év, i. m.*, 495.

⁶¹ *Harminchat év, i. m.*, 497.

⁶² *Huszonöt év: Szabó Lőrinc és Vékesné Korzát Erzsébet levelezése*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2000, 313.

gruži kikötőbe, villamossal mentek a panzióba. Az Óvárosba általában gyalog mentek, az út mintegy negyedórát vett igénybe, ha villamossal akartak eljutni, akkor előbb 2–3 percig gyalog kellett menniük a megállóig, aztán mindössze 4–5 percig tartott az út. A jegy felnőtteknek 2, gyerekeknek 1 dinárba került. A Szent Márton öbölbe a strandra először gyalog mentek, lejegyzése szerint negyvenöt percbe telt, míg odaértek. Amikor egy hét múlva mentek, az épp akkor megnyitott autóbuszjáratot vették igénybe.

Szabó Lőrinc jól beszélt németül, így a hordárral németül tudott szót érteni, aki a panziót ajánlotta nekik és odavezette őket, és németül értettek a háziak is. Közülük csak az öreg- és a fiatalasszonyt említette: az anyát és lányát. Úgy tudta, hogy sušaki horvátok, ahol az anyának nagy panziója volt, de eladta és Dubrovnikban építettek másikat, mi azonban tudjuk, hogy a panzió tulajdonképpen nem az övék volt. Megemlítette azt is, hogy dolgozott náluk egy mindenlány, aki valamennyire beszélt németül és magyarul is. A házban volt két 9–10 éves kislány is. Az egyiküket, a két asszony lányát illetve unokáját, a kis Mariját több ízben említette, hogy velük ment a strandra és Lóciival barátkozott, aki egyébként nagy népszerűségnek örvendett a háziak körében, lehet, épp azzal érte ezt el, hogy miután kézzel-lábbal próbálta magát megérinteni, kevés, könyvből szerzett tudását is felhasználta, amikor vizet kért: *Molim vode*.⁶³ A másik megtanult és gyakran használt szó a *sladoled*, vagyis a fagyalt, ugyanis Lóci gyakran kérte, hogy vegyennek fagyaltot.

Szabó Lőrinc még utazásuk kezdetén, Rijekában úgy tervezte, hogy hajóval utazik le nemcsak Kotorig, ameddig első alkalommal ment feleségével és lányával, hanem még tovább is, egészen Budváig, mert amint hallotta: „kitűnő, szép és forgalomból kieső hely.”⁶⁴ Az utazás elején fölmerült nehézségek miatt azonban meg kellett szakítaniuk az utat Dubrovnikban. Feleségének innen azt írta, hogy hallotta, akkor tartózkodott Budvában a jugoszláv királynő és a biztonsági intézkedések miatt nagyon sok detektív van ott, ezért a turisták elutaznak onnan, így ő is megváltoztatta előző tervét, és nem folytatta az utat Budvába, hanem Dubrovnikban maradt. Annak a lehetőségét azonban, hogy Dubrovnikból rövidebb kirándulásokra menjen a délebben fekvő helyekre, nem vetette el. Azt, hogy a mendemondák okozta aggályai miatt nem volt oka megváltoztatni az eredeti elképzelését, az akkori helyi sajtó hírei is megerősítették. Beszámoltak Mária királynő⁶⁵ dubrovniki látogatásáról július 9-én, amikor látogatást tett Lokrum szigetre, meglepetésként a Rektor-palotát, Dubrovnik főutcáját, a Placát és a Ferences templomot.⁶⁶ Ugyanennek az újságnak a július 17-i számában olvashatunk arról, hogy a Rektor-palotában (akkor Királyi palotának nevezték) ebédelt, majd ezt követően látogatást tett a Katedrális-

⁶³ *Harminchat év, i. m.*, 494. A könyv a kifejezést pontatlanul idézi: *Mohin voda!* A *mohin* olvasat a rosszul olvasható kézirat következménye, a közelmúltban a Petőfi Irodalmi Múzeumba hagyatéki letétként bekerült kézirat pontosabb olvasás után a helyes *molim*ként mutatkozik, de a második szó Szabó Lőrinc kézírásában egyértelműen *vodának* olvasható: a *voda* szó nominatívusban van genitívus helyett, ami abból is következhetett, hogy sem a költő, sem Lóci természetesen nem ismerhette a horvát deklinációt.

⁶⁴ *Harminchat év, i. m.*, 489.

⁶⁵ Aleksandar I. Karadordević (1888–1934), a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság királya Marseille-ben mérenylet áldozata lett. Mária királynő az ő özvegye volt.

⁶⁶ Dubrovnik, 1937. júl. 10., 24. évf., 3.

ban.⁶⁷ Szabó Lőrinc azért nem akart hosszabb időre Budvába menni, mert el akarta kerülni a királynő jelenléte miatti biztonsági intézkedésekkel járó kellemetlenségeket, de valójában – valószínűleg anélkül, hogy tudta volna – ott tartózkodott, ahol a királynő is azokban a napokban járt, miközben nem volt semmilyen kellemetlen élményben része.

Néhány nap múlva, július 15-én elhatározta, hogy útra kelnek: a Lovćen nevű, Velenecétől Budváig és visszafelé közlekedő hajóra szálltak föl és Budváig utaztak, ahonnan képeslappal jelentkezett feleségének. A képeslapon írtakból nem tudunk meg semmit sem a háromnapos út további lefolyásáról, de miután visszaérkeztek Dubrovnikba, levélben részletesen beszámolt feleségének: a hajó először Zelenika előtt vetett horgonyt, és miután az utasokat partra vitték, folytatták az utat. Ezután Budva előtt állt meg, lehorgonyzott, és az utasokat motorcsónakkal szállították a partra, ahol háromnegyed óráig nézelődhettek, akik partra szálltak. A városról nyert benyomását tömören így foglalta össze: „Érdekes, egészen déli, vad kis hely ez.”⁶⁸ A hajó ezután, most már visszatérőben Velencébe, betért a Kotori öbölbe és Kotorban maradt éjjelre is. Szabó Lőrincék a Hotel Stadt Grazban szálltak meg, ott is vacsoráztak. A vacsora idején és a kivilágított tengerparton sétálva megint a leánderek és narancsfák kötötték le a figyelmüket. Másnap egy sofőr följajánlotta, hogy elviszi őket buszon Cetinjéig. Ennek nem tudtak ellenállni, így igen kalandos utazásban volt részük: „a Lovćen-hegy szerpentinjein himbálóztunk két órát, szédületes látvány! Az egész Boka kinyílik az ember alatt. (...) 930 méter magasán hágó, aztán Njeguši falu, oranzsád és sligovica a Grandban (mint egy matrózkocsmá, olyan ez a hotel) irtózatos montenegrói táj, aztán tovább 1270 méter magasra, majd le egy kis zöld völgybe, és itt volt Cetinje. Ügyes kis város...”⁶⁹ Ebéd után megnézték a várost. A költő elcsodálkozott, mekkorát fejlődött legutóbbi otlétük óta, szerinte érdemes lenne ott néhány napot időzni. Az autóbusszal Budván keresztül tértek vissza Kotorba. Az „irtózatos vad” szerpentinekről látták a Szkutari tavat (Skadari tavat) és az Albániában magasló hegyeket. Az alacsonyabban fekvő tájakon a tücskök ciripelése kísérte őket, ami, mint később látni fogjuk, nagy jelentőséggel fog bírni. Kotorba érkezve kiderült, hogy lekésték a Dubrovnikba induló hajójukat, ezért a Kotori öböl partján utazva busszal mentek vissza Dubrovnikba. A kalandos út részleteit nem írta le a levélben, de könnyen el lehet képzelni csupán annak a részletnek alapján is, hogy az öböl egy pontján komppal keltek át a tengeren az öböl másik partjára. Útközben egyszer csak Zelenikába értek, arra a helyre, amelyről kirándulásuk első napján sokat hallottak egy oda utazó magyar utastól. Elhatározták, hogy ott maradnak, és valóban, a magyar turista dicsérete játékkal teli, felejthetetlen napot hozott Lóci számára. Zelenikában egész kis magyar kolónia volt. A városka az 1901-ben kiépült keskenyvágányú vasútvonal végállomása volt. Itt építtette ki hamarosan a budapesti dr. Magyar Antal új fürdőtelepét, amelyet Zöld Tengerpartnak nevezett el.⁷⁰ Valószínűleg ezzel magyarázható a nagyszámú magyar turista jelenléte, akik mindannyian az egyetlen ottani szállodában, a Strand-

⁶⁷ Dubrovnik, 1937. júl. 17., 24. évf., 3.

⁶⁸ *Harminchat év, i. m.*, 498.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ HAVASS Rezső, *Dalmácia*, Bp., Divald Károly Müintézetének kiadása, 1905, 123.

hotel Zelenikában nyaraltak, amikor Szabó Lőrinc is betért a nyaralóhelyre. A szálloda tulajdonosa 1937-ben is magyar volt, aki utoljára 1911-ben járt Budapesten, de ennek ellenére hallott a költő Szabó Lőrincről. Nem tudhatjuk, volt-e valami köze az említett dr. Magyar Antalhoz, netán ő maga volt-e az. Az előzetes ajánlások dacára a költő a zelenikai hotel ellátását nem dicséri ugyan, de kiemeli az óriási, gyönyörű park szépségét és a kopott, de pompás, várszerű épületet, amelyből szinte a tengervízbe lép ki az ember. Harmadik nap délután – miután begyalogoltak Hercegnoviba – indultak vissza Dubrovnikba a Kosovo nevű turistahajón, ahol ugyancsak sok magyarral találkoztak. Késő éjjel értek vissza a panzióba. Amikor először megérkeztek Dubrovnikba, egyedüli vendégek voltak a panzióban, háromnapos távollétük alatt azonban az teljesen megtelt. Szabó Lőrinc már a kirándulásuk előtt is észrevette, hogy a városban sok a turista, és hogy a Szent Márton öbölben a strandon rengeteg a fürdővendég. A kirándulás után feljegyezte azt az információt, miszerint az elmúlt három nap alatt nyolcezer turista érkezett a városba. Ha figyelembe vesszük, hogy 1939-ben Dubrovnik lakosságának száma 18765 volt, akkor megállapíthatjuk, hogy a nyolcezer újonnan érkezett turista még a mai viszonyok közepette is rekordnak számított.⁷¹

Július 18-án, vasárnap, amíg feleségének írta a levelet, már a hazatérésről gondolkozott. Úgy tervezte, hogy még két napig maradnak Dubrovnikban, hogy azután útközben hazafelé egy napot Korčulán töltsenek, majd mivel idedefelé utazva nem sikerült Fiumében találkozni kollégájával, Hunyady Sándorral, elhatározta, hogy felkeresi – az akkor Olaszországhoz tartozó – Abbáziában. A feleségének írt levelekből a költő sok észrevételéről értesülünk. A már említettekhez hozzátehetünk még néhány kiegészítést. Az időjárásra vonatkozó utalásaiból értesülünk arról, hogy dubrovnikai nyaralásuk egész ideje alatt nagyon meleg volt, időnként fújt csak erősebb szél, de a hőmérséklet akkor sem csökkent. Az ellátásról azt írja, hogy a panzióban hasonlóan főznek, mint otthon. Ugyancsak megemlíti a cetinjei kiránduláson a Palace szállót, azt is a magyar pincér és az ismerős konyha miatt, ugyanis sült csirkét ettek, majd málnát. Habár pihenni jött, szokásához híven most is azt tervezte, hogy dolgozni is fog. Catherine Turney *Keserű aratás* című, Byronról szóló színdarabját hozta magával, amelyet a Nemzeti Színház számára fordított, és amelyet a Nemzeti Színház Kamaraszínháza 1938. október 12-én mutatott be.⁷² Utolsó levelét csaknem szomorúan fejezi be, mert a felügyelés Lócira megfosztotta a teljes és nyugodt kikapcsolódástól, de hozzáteszi, hogy még így is hasznára vált az út.

Arról, milyen volt az út hazafelé, kedvesének, Korzáti Erzsébetnek július 20-án Korčuláról írt leveléből tudunk meg egyet s mást. A feleségének írt levelekben gondosan és részletesen leírja, merre jártak (ő ugyanis maga is megfordult azokon a helyeken, így pontosan tudta követni útjukat), és a Lóciával kapcsolatos eseményeket is. Ezzel szemben a Korzáti Erzsébetnek írt levelek kevésbé szorítkoznak a tényekre, inkább a merengés, a

⁷¹ *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 305.

⁷² *Harminchat év, i. m.*, 663. A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének sorozatában megjelent a fordítás szövege: Catherine TURNÉY, *Keserű aratás*, a bevezető tanulmányt írta BÉCSY Tamás, a szöveggondozást végezte és a kísérő tanulmányt készítette SZELE Bálint, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Szabó Lőrinc kiadatlan drámafordításai, 2).

mulandóság hangulata uralkodik bennük. Sajnálja, hogy Lóci helyett nem jöhetett ő a költővel, sőt utólag úgy gondolja, nem volt jó ötlet magával hozni a fiát, mert emiatt nem tudott úgy pihenni, ahogyan szeretett volna. Vigasztalja azonban, hogy eleget tett szülői kötelességének. Korčulai hangulatának komorságát az is fokozza, hogy érzéseit nem sikerült versbe öntenie: „Ha a fáradtságomat és sötétségemet és árvaságomat (mondjuk akárminek) legalább »megfogalmazhattam« volna! Akkor úgy érezném, hogy ketten vagyunk: én és a versem. De versem nincs.”⁷³ Miután röviden körvonalazta az utazás eseményeit, újra eluralkodott rajta a bánat: „Azt hittem (hányadszor!), hogy valami megváltást kapok az úttól, ezektől a szép déli tájaktól, a tengertől, – mindennek nyoma sincs. Azt hittem, s ez nagyon fáj, hogy soha nem látom már ezt a nekem oly kedves tengerpartot. S most, hogy viszontláttam, még jobban fáj, hogy el kell válnom tőle. Egész idő alatt fáj. Közben ugyanis öregedtem, még kevesebb a reményem, hogy megint eljőjtek, még egyszer eljőjtek. A *vendég* szerepe, az örök búcsúzkodás, ez nehezdedt rám egész idő alatt, az elmúlás, a halál.”⁷⁴ Magányában az utazás szépségét, a korčulai szépségeket talán még inkább úgy élte meg, mintha nem bennük lenne, hanem rajtuk kívül: „Délután néztem a kikötő hajókat, a szűk, csupakő uccákat, ezt a régi-régi, várfalas, őrtornyos, parányi várost, idegennek éreztem magam a pálmák és fügefák alatt (...) Pedig milyen szép ez a kis Korčula esti megvilágításban! A parton lakom, előttünk keresztben a kikötőpart, jobbra-balra hegyek s egy parti félsziget nyúlványa öleli az éjszakai tengert, a hold már megtelt, az ég csillagos, a szél elállt, a nappali piszok és szegénység nem látszik, csak a fény a nagy fehér köveken, a terméskőházakon, a várfalakon, s a pálmák árnyéka – – – olyan az egész, mint egy tündéri fénykép vagy mozi. Igazán olyan, még az is *igazi* benne, hogy csak nézem, s kívül vagyok rajta, végleg kívül.”⁷⁵ Ebben a levélben is ráakadunk olyan adatra, amely arra utal, hogy a költő külföldi utazása során igyekezett észrevenni nemcsak az ottani társadalmi és politikai eseményeket, érdekességeket, hanem az emberek viselkedését is ezekkel szemben. Miközben írta a levelet, hallotta a kinti petárdadurrogatást és a tűzijátékot, amelynek szerinte az volt az oka, hogy előtte való nap Maček,⁷⁶ horvát politikus név- vagy születésnapja volt és ezt még másnap is ünnepelték.

Miután elutaztak Korčuláról, hazatéréséig már nem írt több levelet, ezért azt, hogy útközben kirándult Abbáziába (mint ahogyan azt feleségének Dubrovnikból írt utolsó levelében előre jelezte), csak az ugyancsak Abbáziában, de három évvel ezelőtti ottani nyaralása idején írt *Tengeren* című vershez csatolt jegyzetből tudjuk meg. A jegyzet megemlíti, hogy Dalmáciából hazafelé tartottak, és útközben fiával Fiuméből kirándult Abbáziába. Egy kedves eseményről is tudomást szerzünk, ugyanis Szabó Lőrinc, Lóci és

⁷³ *Huszonöt év, i. m.*, 314.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ *Huszonöt év, i. m.*, 315.

⁷⁶ Vladimir Maček (1879–1964). Maček születésnapja a levélírás napján, július 20-án volt.

Hunyady Sándor az egyik part menti szálloda teraszán fagyaltozott,⁷⁷ amikor az asztalukra szállt egy madár és csipegetni kezdett Lóci fagyaltjából. Emlékezete szerint egy akkor épp ott tartózkodó magyar lefényképezte ezt a nem mindennapi jelenetet, és a kép megjelent a Pesti Napló következő vasárnapi számában.⁷⁸

Szabó Lőrinc érezte, hogy ez lesz utolsó adriai utazása. Többé nem volt alkalma arra felé utaznia. Ezek az utazások, mindenekelőtt a második, rendkívüli hatással voltak költészetére. Mindkét utazásról magával vitte a tücsök ciripelésének élményét, amely nagy hatással volt rá. Nemcsak leveleiben említi többször, hanem mindkét alkalommal egy-egy költemény írását is eredményezte: az első út után a *Mosztári tücsök*, a második után a *Dalmácia tücskeihez* című verseket. Más hangok, pl. a sirályoké mellett a tücsök ciripelésének motívuma is megjelenik a *Tücsökzene* 273-as számú, *Dalmácia* című versében. A *Tücsökzene* közvetlen kiváltó oka 1945-ben egy budapesti nyári éjszaka élménye, amikor „kint sok hangos tücsök szólt”,⁷⁹ de a Dalmáciában szerzett benyomások is minden valószínűség szerint nagymértékben hozzájárultak e rendkívüli lírai önéletrajz létrejöttéhez. A tücsök mellett a leánder is feltűnik mint versszerző motívum, elsősorban a második dalmáciai tartózkodás idején keletkezett *Egy raguzai leánderhez* című költeményben, de mint ahogyan majd később látni fogjuk, a leánder alap gondolata sok más versben is foglalkoztatja a költőt. Az említettekén kívül, a második kelet-adriai út idején vagy valamivel azután keletkeztek a következő költemények is: *Álom a tengeren*, *Éjszaka a vonaton*, *Lóci és a szakadék*, *Beszélgetés a tengerrel*. Korzátí Erzsébetnek, már Budapestre való visszatérte után írja a költő, hogy a lapnak adós négy verssel, de már mindegyiket megírta: „Mind úti vers; egy kis elalvási kép a hajókabinban, (...) egy hosszabb darab az ottani vad tücsökzenéről (...) a harmadik (...) a víz örök játéka a parton s a halál stb. a témája; a negyedik egy leánderről fog szólni”.⁸⁰ A felsorolás az *Álom a tengeren*, a *Dalmácia tücskeihez*, a *Beszélgetés a tengerrel* és az *Egy raguzai leánderhez* című verseket sejteti, amiből arra következtethetünk, hogy az *Éjszaka a vonaton* és a *Lóci és a szakadék* csak e sorok írása után keletkezettek, a *Dalmácia* pedig, mint tudjuk, több mint nyolc év után. A kelet-adriai utat összegezve megállapíthatjuk, hogy az első egy, a második utazás hat verset eredményezett. A *Tücsökzenében* még több Dalmáciával kapcsolatos költeményt találunk. A *Dalmácia* című versben pedig teljes mértékben az utazás emlékei uralkodnak.

Mielőtt részletesebben szemügyre vennénk a kelet-adriai utazás eredményezett verseket, szükségesnek látunk egy kitérőt tenni a tücsök szó használatával kapcsolatban. Szabó Lőrinc mind a *Tücsökzene* keletkezésének magyarázásakor, mind a ciklus verseiben

⁷⁷ Hunyady Sándor ott-tartózkodásának is születtek szépirodalmi eredményei, a Magyarországon *Kvarnerói mozaik* címmel sorozata jelent meg (*San Pietro del Carso*, 1937. augusztus 3., 7; *Latin haditengerészek*, augusztus 4., 7; *A gyönyörű leány*, augusztus 5., 7; *A csempész*, augusztus 6., 7).

⁷⁸ SZABÓ, 1. jegyzetben *i. m.*, 80. És szerepel egy későbbi interjú mellékleteként: SZABÓ Lőrinc, *Az én oldalam*, megjelent: Film Színház Irodalom, 4. évf., 1941, 3. szám, január, 17–23. A cikk illusztrációkkal jelent meg: négy fotóval, melyek közül az egyik az említett fénykép, „A 7 éves Lóci fiam Abbáziában együtt fagyaltozik egy madárral” felirattal.

⁷⁹ SZABÓ, *i. m.*, 181.

⁸⁰ *Huszonöt év, i. m.*, 316–317.

megjelenő tücskök esetében a tücskök családjába (Gryllidae) tartozó rovarokra gondolhatott, a verseit ihlető hangok pedig valószínűleg a mezei tücskökéi. A kelet-adriai utazásai idején hallott hangokat ugyancsak a mezei tücskök hangjának tulajdonította, holott maga is észrevette, hogy egyrészt „különös herkulesi képességű falakó tücskök dzsesz-szezték tele a lentebbi, már zöldes tájakat”,⁸¹ másrészt, hogy „Dalmáciában már rengeteg a görögországi, óriási légyhez hasonló, fán lakó tücsök, melynek a ciripelése ötvenszer erősebb és hosszabb lélegzetű, mint az elcsenevészedett közép-európai testvéreié”.⁸² Már az itt idézettekől: a rovaroknak a tücskökétől jóval eltérő nagysága, légyhez hasonló alakjuk és rendkívül intenzív hangjuk is arra enged következtetni, hogy az említett rovarok nem tücskök. Menyhért Anna a tücskök mitológiában játszott szerepét vizsgálva tanulmányában Platón *Phaidroszát* idézi, majd Trencsényi-Waldapfel Imrere hivatkozva megállapítja, hogy „a cicada-kabóca-tücsök a Múzsák egyik szent állata”,⁸³ azonban ő is úgy beszél róluk, mintha ugyanazon rovar szinonimáiról lenne szó. A görög mítoszok Apollóról beszélve kabócákat, nem pedig tücsköket említenek, amikor arról beszélnek, hogy a napfelkelte után a kabócák is fölélének, a kis-ázsiai görög gyarmatokon pedig az arany kabóca Apolló, a napisten szimbóluma volt.⁸⁴ A fentebb említett, Szabó Lőrinc által észrevett három tulajdonság mellett még egy negyedik tény sem hagyhatunk figyelmen kívül, mégpedig azt, hogy a tücskök legtöbb fajtája éjjel és nappal is ciripel, míg a kabóca csak nappal. Szabó Lőrinc a kelet-adriai utazása idején hallott lenyűgöző hangot minden említéskor nappal észlelte, ami a görög mitológia magyarázatával is megegyezik. A költő által észrevett jellemző tulajdonságok figyelembe vétele után, továbbá a kabócák hangadásának idejét szem előtt tartva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Szabó Lőrinc nem tücsköket, hanem kabócákat (Cicadidae) hallott a Kelet-Adrián utazva.⁸⁵ Ezt a feltételezést igazolja a Szabó Lőrinc Volkmann utcai lakásának falán található preparált „tücsök”,⁸⁶ amelyről kiderült, hogy kabóca.⁸⁷ Vajon miért használja a költő mindkét rovar megnevezésére a tücsök szót? Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy Magyarországon élnek ugyan kabócák, sőt énekeskabócák is, de hangadásuk nem oly intenzív, mint az Adrián, amit már az is ékesen bizonyít, hogy a magyar nyelvben az ő muzsikájukra nincs megfelelő hangutánzó szó, míg a tücskökről

⁸¹ *Harminchat év, i. m.*, 499.

⁸² SZABÓ, *i. m.*, 246–247.

⁸³ MENYHÉRT Anna, *Rajzok egy költemény tájairól = Újraolvasó: Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus Kiadó, 1997, 100.

⁸⁴ ROBERT GRAVES, *Gréki mitói*, Beograd, Familet, 2002, 123.

⁸⁵ A Zágrábi Egyetem Természettudományi Karán Mladen Kučinić zoológus jóvoltából meghallgathattam Matijaž GOGALA *Pojači škržati Slovenije* című CD-jéről a tücskök és a kabócák hangját. A hangzás erőssége alapján bátran állíthatjuk, hogy a Szabó Lőrinc leírta erőteljes hang csakis a kabócák hangja lehet. A CD kiadója a Prirodoslovni Muzej Slovenije (Szlovénia Természettudományi Múzeuma), a szerzőnek *Pojači škržati Slovenije* c. tanulmányához készült, *Proteus*, 60(1988), 392–399.

⁸⁶ A falon egy üveggel lezárt dobozban két kabóca látható, alattuk egy réztáblán a következő felirattal: „Dalmácia tücskei” írta Szabó Lőrinc, fogta Szilágyi Bandi. Ezúton mondok köszönetet Kabdebő Lórántnak, aki ezt az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁷ Lásd Michael CHINERY, *Collins Guide to the Insects of Britain and Western Europe*, London, Harper Collins Publishers, 1993, 58–59, 88–89.

tudjuk, hogy ciripelnek. A magyar–horvát, ill. horvát–magyar szótárak sem igazítanak el pontosan, amihez nem annyira a szótárkészítők hiányos állattani ismeretei járultak, mint inkább az a tény, hogy a magyar tücsök szó a szláv *cvrčak* (ejtsd: *cvrcsak*) szóra hasonlít, ez viszont kabócát jelent.⁸⁸ Talán ezzel magyarázható az, hogy sem Szabó Lőrinc néhány versének első horvát fordítója, továbbá sem a horvát, sem pedig a szerb nyelvű szakirodalom nem veszi észre, hogy két különböző rovarról van szó. A *Tücsökzene* említésekor következetesen a *Glazba cvrčaka* ill. *Muzika cvrčaka* (Kabócazene) téves elnevezést használják.⁸⁹ Helyesen horvátul *Glazba zrikavaca* lenne. Továbbá a kabóca helyett a tücsök szó használatát okozhatja zoológiai tudásunk elégtelensége is, amely következtében nem ismerjük a tücsök és a kabóca kinézetét (azt, milyen az egyik és milyen a másik), nemkülönben az is, hogy azt ugyan tudjuk, hogy a tücskök az első pár szárnyukon lévő hangadó szervek összedörzsölésével adnak hangot, míg arról, hogy a kabócák is adnak hangot, nem minden magyar nyelvű enciklopédiában olvashatunk, és az ilyen jellegű kiadványokban nem találtunk adatot arról sem, hogy ezt a potrohuk kezdetén lévő feszes hártya segítségével teszik, mely hártyát egy izom mozgat.⁹⁰ Horvát forrásban olvashatjuk azt is, hogy Dalmáciában a legelterjedtebb a közönséges kabóca (*Lyristes plebeius*).⁹¹ Az említett szakirodalom alapján feltételezhetjük, hogy Szabó Lőrinc ezek „duhaj dalát” hallhatta. A lakásában található „mosztári tücsök” azonban nem a közönséges kabóca, hanem a mannakabóca (*Cicada orni*),⁹² azonosítója szerint a leggyakoribb és leghangosabb kabócafajta a Mediterráneum vidékén. Annak ellenére, hogy ezek után bizonyítottan mondhatjuk, hogy Szabó Lőrinc nem a tücskök, hanem a kabócák zenéjét hallgatta kelet-adriai utazásai folyamán, mégsem tartanánk helyesnek, ha az ottani élmény kiváltotta versekben kabócákról beszélnének, már csak azért sem, mert véleményünk szerint a költő meg volt győződve arról, hogy egy, a magyarországi tücsköktől valamennyiben különböző tücsökfajta ciripelését hallotta, hiszen a *Mosztári tücsök* és a *Dalmácia tücskeihez* címet adta verseinek, és bármikor említi őket, tücskökről beszél. Ezért a továbbiakban eltekintünk a tücsök és a kabóca szavak megkülönböztetésétől, és a kelet-adriai úttal kapcsolatos versekben is tücskökről beszélünk, habár tudjuk, hogy kabócákról van szó.

⁸⁸ Vladimir Nazor (1876–1949) Brač szigeten született horvát költő *Cvrčak* (A kabóca) című versét is *A tücsök* címmel fordították magyarra. A versre oly jellemző, hangutánzó szavakkal teli sorokat sajnos Weöres Sándor mesteri átköltése ellenére sem lelhetjük föl a költemény magyar fordításában. Lásd: *Horvát irodalmi antológia*, válogatta, szerkesztette és az életrajzi jegyzeteket írta LŐKÖS István, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2004, 275–277.

⁸⁹ *Zlatna knjiga mađarske poezije*, sastavio i preveo Enver ČOLAKOVIĆ, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978, 699–700. Lásd még: *Povijest svjetske književnosti*, V, sv. Viktor ŽMEGAČ et al., Zagreb, Mladost, 1974, 463. Továbbá: Imre BAN, Janoš BARTA, Mihalj ČINE, *Istorija mađarske književnosti*, Novi Sad, Forum, 1976, 257.

⁹⁰ *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, I, *A–Ćus*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966, 675.

⁹¹ Uo.

⁹² A kabócát mannakabócaként Tomi Trilar, a Szlovén Természettudományi Múzeum munkatársa azonosította.

Az első utazás eredménye a már fentebb említett *Mosztári tücsök*. Azt, hogy még az úton keletkezett-e, vagy a költő hazatérte után írta-e meg, nem tudjuk, de feleségének, aki ez idő tájt Csobánkán üdült, 1932. július 28-án a következőket írta: „A »Tücsök«-versen sok apróságot dolgoztam...”⁹³ A verset *Tücsök* címmel közölte a Pesti Napló 1932. július 31-én. A *Te meg a világ* című kötetben már a végleges, *Mosztári tücsök* címmel jelent meg.⁹⁴ A költemény szinte egy szusszanásra mondja el az összes, az első kelet-adriai utazáson szerzett benyomást. A huszonkilenc sor mindegyike tíz szótagból, ötös jambusokból áll, és szerkezetében az utazást követi. Nem tagolja ugyan versszakokra, de a mondatok tagolása egy-egy egységet alkot. Az indulás és az odafelé utazás tizenkét sor, ezután következik a négy sorban leírt tengeri hajóút, majd egy közbeékelt mondat, amelynek a jelentése rendkívül fontos nemcsak a versben, hanem a költő későbbi költészetében is, majd ismét tizenkét sornyi rész, amelyben a hazautazást és -érkezést örökíti meg. Az első mondat négy sorból áll, akár invokációnak is tekinthetjük. A tücsöknek, gyermekkorra hű társának megszólítása után kijelölte annak kísérői szerepét, ez a kísérő az indulás pillanataiban valamilyen biztonságot adott az utazni induló embernek. A következő, nyolcsoros mondat az utazásnak azt a részét tárja elénk, ami előbb Magyarországon, majd a Karszton át és a szigeteken következik, ahol a tücsök kísérő szerepe még inkább kiteljesedik. Az ezt követő újabb nyolcsoros mondat ugyancsak két részre tagolható: az első négy a tengeren történt hajóút leírása. Azt várhatnánk, hogy itt a tücsök hiánya esetleg valamilyen bizonytalanságérzést váltana ki belőle, de nem ez történik, ami természetes is, hiszen Szabó Lőrinc a tenger rajongója volt, ez néhány évvel utóbbi, 1934. őszi abbáziai nyaralása idején írt két tenger-verséből is látható. A *Mosztári tücsök* tengert leíró része a költemény központi helyét foglalja el, ily módon is kifejezve a tenger fontosságát. A víz időtlenséget és végtelenséget idéző ringása, muzsikája, majd a más versében is visszatérő sirályszerű motívuma ellensúlyozza a kék bizonytalanság érzését, sőt: az említettek és a kék szín, a tenger színe miatt, ez a bizonytalanság nem ijesztő, még csak nem is kellemetlen. A mondat második részében a parton, Dubrovnikban, az újratalálkozás örömét írja le a tücsök kísérete nélküli kaland után. „Föld fia vagyunk mind a ketten” – összegzi a vers arányát egy sorral megbontó kijelentő mondat, amely a vers csúcsára vezet, egyben pedig bizonyos megnyugvást is sugall. Itt döbbenhetünk rá: aki kontinentális ország lakója, a tücsökhöz hasonlóan, mégiscsak a szárazföldön van igazán biztonságban, tehát otthon. Szabó Lőrincnek is egyrészt vállalnia kell az alapvető emberi hovatarozást, amit az határozott meg, hova, mely környezetbe született, másrészt a költői mivoltára utaló tücsökkel való azonosulást is. A harmadik nyolc sor nem követi az előző két rész arányos kettős tagolását. A hazafelé vivő úton, az első hat verssorban a látottak mellett (csak Mosztárt említi, Szarajevót, annak ellenére, hogy három napig maradtak ott, nem) intenzívebben van jelen a tücsök-kísérő. Míg az első részben társ volt, most barát, sőt testvér, ezzel is folytatva a vers csúcsára fölvezető gondolatot. Ezért hosszabb a hazautazás folyamatának leírása annak ellenére, hogy az

⁹³ *Harminchat év, i. m.*, 425.

⁹⁴ SZABÓ, *i. m.*, 393.

utazás befejező része mindig kevésbé érdekes szokott lenni. Az utolsó két sorban a hazatéréssel kerekké válik a költemény szerkezete. Az időre is vonatkozik a szerkezeti megkomponáltság. A régmúlt gyermekkor tájairól indul, és az utazást is múlt időben írja le. A költő a „tücsök azonosságát” felismerve áttér jelen időbe, és ezt a sorsvállalást viszi magával nemcsak haza, hanem a befejező két sorral a jövőbe is. Az Aiszóposznál szereplő szöcske, majd La Fontaine-nél a tücsök a gondatlanság és a nemtörődömség szimbóluma, ám amikor Szabó Lőrinc a tücsökkel vállal azonosságot, akkor inkább a gondatlanság, a gondokkal nem törődés az, amit a tücsök ciripelésében érzékel s ezzel kíván azonosulni. Ezt a gondolatot mélyíti majd el a *Dalmácia tücskeihez* című költeményben.

A második kelet-adriai utazás idején vagy az azt követően keletkezett versek nagyrészt a Pesti Naplóban jelentek meg nem sokkal a hazaérkezés után. Elsőként, 1937. július 25-én az *Álom a tengeren*, azután egyhetes időközökben a *Dalmácia tücskeihez*, az *Egy raguzai leánderhez* (Az Estben), majd két hétre rá a *Lóci és a szakadék*. November közepén jelent meg a *Beszélgetés a tengerrel*, a hónap végén pedig az *Éjszaka a vonaton*. Az 1938-ban megjelentetett *Harc az ünnepért* kötetben szerepelt ugyancsak négy ekkor írt vers, de ezúttal az első, mintegy bevezető vers a *Dalmácia tücskeihez*, ezt követte az *Álom a tengeren*, majd az *Éjszaka a vonaton* és a *Lóci és a szakadék*. A két másik költemény a kötet végére került egymás után. Mindennek nyilván megvannak az okai, a lapokban talán azért jelentek meg ilyen sorrendben, mert esetleg így készültek el, a kötetben pedig a költő szerkesztői elképzelését szolgálta ez az elrendezés. Esetünkben a verseket keletkezésük feltételezett sorrendjében tárgyaljuk.

Az *Éjszaka a vonaton* szinte indító versként kínálja magát. A vers hangulatát tekintve nem valószínű, hogy az utazás végén keletkezett, inkább az utazás elején. Maga a költői magyarázat is utalhat erre: „Az idegenszerű éjszakai tájak kedves és rémisztő képeibe, mint állandó belső borzalom folyton beledidergett a háborús félelem és az aggodalom a gyerekért.”⁹⁵ A háborús félelem azért lehet jelen, mert a szerkesztőségben és a kávéházi társaságokban nap mint nap hallott, nyugtalanító hírek még túl közeliak, túlságosan aktuálisak. Az utazás végén már kevésbé valószínű, hogy előrevetítenék nyugtalanító hatásukat. A gyermekért érzett aggodalom talán nem annyira a háborús veszéllyel, mintsem az elkövetkező utazással kapcsolatos gondokkal magyarázható. Végül a végletesen pesszimiztikus hangnem inkább illik egy fáradt, nyaralni induló, mint egy nyaralástól fáradt emberhez. Az első és a harmadik verssor négy és fél jambusból, a második és negyedik négy jambusból áll, félrímmel. A soronként váltakozó szótagszámok és a rímek is a vonat kerekeinek csattogását adják vissza. A verset több szabálytalan egységre tagolhatjuk, az első egység három részből áll, amelyek mindegyike tulajdonképpen egy-egy mondat, amelyeket a nemcsak az egyik sorból a másikba, hanem az egyik versszakból a másikba áthajló enjambementek is összefognak. Az első rész négy versszakon át tart, a vers kezdetén az apa tekintetét az alvó kisfiúról, majd az üres fülkéből az éjszakai táj felé fordítja. A Karsztot, a kis horvátországi falvakat békésen világítja meg a nyári hold hideg ezüstje. Az erdők, az itt-ott előbukkanó magányos fák mellett robogó vonat-

⁹⁵ SZABÓ, i. m., 98.

ból kifelé nézve a vers dinamikus képeket közvetít felé. A következő, ugyancsak négy strófából álló részben változik a még mindig ébren örökös apa hangulata, a fáradtság miatt mindinkább eluralkodik rajta a rémület, így az imént még szinte idillikus tájból annak komor, vad jellegét hámozza ki, a táj mindinkább ellenségessé, agresszívvá válik. A harmadik rész valamivel hosszabb, öt versszakból áll, de ugyancsak egy mondatból. Itt már nemcsak az egyénről van szó, hanem a vonat utasaiként az emberiségről is, mindannyian vak erőknél vannak kiszolgáltatva, s ez a kiszolgáltatottság mintha nem is csak fizikai megsemmisüléssel fenyegetne. Ekkor rádöbben küldetésére: a költő a mindenség öntudatának őrzője, s ezzel a felismeréssel folytatódik a vers második, hét strófa hosszúságú egysége. A befejezés a versindító szituációhoz tér vissza, a padon alvó, semmiről sem tudó gyerek képéhez. Az *Éjszaka a vonaton* a kelet-adriai úthoz kapcsolódik ugyan, de ezt inkább csak keletkezésének körülményeiről mondhatjuk el. A *Tücsökzene* 316. számú verséről, a *Karszt, éjjelről* írt jegyzet is azt erősíti meg, hogy: „Emlékvers arról a dalmáciai utazásomról, amelyet Lócival tettem és amelyről (...) van egy másik változata ennek a témának (az első). Itt jelentkezik először a II. világháború.”⁹⁶ A későbbi költeményben a kelet-adriai utazásra csak az első másfél sor utal, a benyomások és félelmek ábrázolása azonban itt is legalább annyira erőteljes, mint az első változatban, emellett a ciklus versformája miatt lényegesen tömörebb.

Sokkal inkább a tengeri utazás élménye ihlette az *Álom a tengeren* című költeményt. Feleségének Rijekából írt levele híven tükrözi a költő kétségbeesését a hajóútra vásárolt jegyek ára miatt, azonban később bevallja, hogy a kabinban is hőség volt éjjel, mégis jólesett nekik a kényelem. A nehezen határok közé szorítható elalvás előtti állapotot zárt szonettforma fogja össze. Az első versszak indítása: „Már majdnem elaludtam...” még az álom és az ébrenlét innesső határán levő ember gondolata, aki még észleli a hangokat, a fényeket, a mozgást, de mindez még inkább az elalvás állapotába ringatja. A következő strófa azonos indítása már az ébrenlét és az álom határának túlsó oldalára utal. A „két semmi határán / átcsapó puha végtelen” az álomra „ébreszti”. Az álomban játszódik le aztán a *Tengeren* című vershez hasonlóan az az állapot, amelyben a két kétség egybeolvad, itt a tengeré és az éjszakáé, s ebben az egymásba folyó mindenségben lehetséges, hogy a tenger mélyébe nézve fénylő vizet lát, hogy a lebegésben oldódik és süllyed is, de ez a süllyedés egyben repülés is a hold felé, amely, hasonlóan a *Tengeren* vers napjához nem az égen, hanem lent, a víz felszínén, talán a víz mélyén van jelen. A tudat kioltásával egyúttal a mindenség teljességére kérdez rá a költemény. A vers kis remekmű, sikeres kísérlet a megfoghatatlan megragadására.

A *Lóci és a szakadék* keletkezésének körülményeire a költő maga utal a Kotori öbölbe és Cetinjébe tett kirándulás után, 1937. július 18-ai, feleségének írt levelében. A dubrovnikai nyaralás negyedik napján, még a kirándulás előtt, a házi strandon voltak fürödni. „Visszajövet a zerge módra ugráló Lóci egyszer csak előrerohant, (...) s hirtelen üvöltöni kezdett. Mindenki azt hitte, már lent van a 30–50 méteres mélységben a parti

⁹⁶ SZABÓ, *i. m.*, 257.

sziklákon.”⁹⁷ Fentebb is említettük, hogy ez az eset lehetett a verset kiváltó esemény. Az, ami az elesés ténye és a vershelyzet között van, természetesen találgatás tárgya lehet. A költeményt magyarázva a költő a következőképpen emlékezett vissza a történetekre: a panzió, ahol megszálltak, „egy nagy öböl partján állt, az út rajta (nem tudom milyen) félszigetre vitt, a ház kertjénél és az egész környéken igen meredek és mély part szakadt alá a vízig. Ott történt az az ijesztő kis eset, amelyről a vers szól.”⁹⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy mint az az idézetből is látható, mintegy húsz év távlatából Szabó Lőrinc sem emlékezhetett pontosan a helyszínre. Arról, hogy Lóci elesésének helye valóban a meredek szirt szélén vagy ahhoz akár közel lehetett volna, lehetne vitázni, azonosítani azonban, bármilyen csábító feladatnak tűnik is, felelőtlenség lenne. Néhány dologban mégis biztosak lehetünk: a környék, elsősorban a »házi strand« helyszíne azóta ugyan nagymértékben megváltozott, az azonban tény, hogy a panzió nem közvetlenül az öböl, tehát a tenger partján állt. A helyszín ismeretében két lehetőséget tehetünk fel: az egyikre a költő maga is utal, amikor azt írja, hogy a ház kertjének végén meredek part van. Ez a part azonban nem a tenger felé szakad a mélybe, hanem a kert mögötti utca felé. Ez az utca a Liechtensteinov put, a Hotel Bellevue és a Put Iva Vojnovića között vezet le a tenger felé. Az utcát, amint azt az utcanévtáblán olvashatjuk, 1903-ban nyitották meg, tehát 1937-ben is megvolt. Az utca jobb oldalán, a kert végében leszakadó part magassága 5–6 méter lehet, ami elég veszélyes magasság, de mégsem 30–50 méter, mint ahogyan a költő levelében írja. Ahhoz, hogy a strandról jövő Lóci a házhoz érjen, nem kellett errefelé futnia. A másik, talán valószínűbb lehetőség, hogy a strandról jövet, nem ismerve kellően a terepet, Lóci túl messzire futott előre, nem vette észre az ösvényt, amely a ház felé vezet, hanem tovább szaladva átért arra a tengerfokra vagy annak egy részére, amely tengerfokban a Hotel Bellevue előtti öböl befejeződik. Ezt az öblöt nem akármilyen part, hanem akár ötven-hatvan méter magasra becsülhető, meredek sziklafalak övezik. A mai Bellevue szálloda ezeknek a szikláknak az utca felőli belső oldalán van, a strandja pedig lent a mélyben. Ha tehát ebbe az irányba futva esett el Lóci, valóban nem nehéz elképzelnünk sem a gyermek, sem az utána igyekvő felnőttek rémületét. Igaz ugyan, hogy e munka megkísérel rámutatni arra is, hogy az említett versek keletkezésének valóságos okai a kelet-adriai úton szerzett benyomásokra vezethetők vissza, mégis meg kell hagynunk, hogy a versek minden egyes részlete nem gyökerezethető konkrét valóságban.⁹⁹

A körülményektől függetlenül megállapíthatjuk, hogy a rövid, három versszak alkotta vers, ahol a strófát négy, egyenként négy és fél trocheusból álló sor képezi, és a sorokat két keresztrím kapcsolja össze, találónan ábrázolja a helyzet kiváltotta hangulatot. A gyermek kiáltását követő első mondat világosan vázolja a szituációt. Ezután a vers hangulatát majdnem megbontó, csak röpkésége miatt odaillő, pergő dialógus következik. Az apa félelmet felváltó aggódását, azt, hogyan magyarázza meg a gyerekeknek a viselkedéséből adódóan nagyon is közel került halál fogalmát, a néhány félig kimondott gondo-

⁹⁷ *Harminchat év, i. m.*, 497.

⁹⁸ *SZABÓ, i. m.*, 98.

⁹⁹ A napilapközlésnél ez esetben a költő szükségesnek érezte a Raguzza helymegjelölést.

lat is finoman érzékelteti. Csak a gyermek számára felfoghatatlan halál kimondását elkerülni, enyhíteni akaró mondat teljes. Erre az óvatosságra következik a mesteri válasz, a kisfiú döbbenetes felismerése, és ez a felkiáltás visszhangzik bennünk tovább annak ellenére, hogy ezután következik a talán nem sokat mondó, de csillapítani akaró, közömbös „mondta ő” befejezés. Nem a kisfiú mondata hordozza a vers lényegét, hanem az a gondolatáradat, amelyet ezek a szavak elindítanak az olvasóban.

A következő két költemény a Dubrovnikban töltött napok vagy az onnan Kotorba és Cetinjébe tett kirándulás élményéből fakadnak. Feleségének a Kotori öbölben tett kirándulásról beszámolva említi, hogy Cetinjéből Budva felé utazva a tücskök ciripelése olyan hangos és elbűvölő volt, hogy ezt a benyomást leginkább a dzsesszrel összehasonlítva tudja érzékeltetni. A *Dalmácia tücskeihez* című vers kiváló oka a közvetlen élmény és a *Mosztári tücsökből* már ismert tücsökmotívum. A költeményt tizennégy versszak alkotja, az egyes sorok négy jambusból állnak, azzal, hogy az első három strófa első sora négy és fél jambus. A sorok rímélése keresztrimes. Három részre tagolható, mindegyik egy-egy versszakokon át húzódó terjedelmes mondat, amelyekben az *Éjszaka a vonaton* vershez hasonlóan itt is megfigyelhetjük a nemcsak a sorokon, hanem a versszakokon is áthajló enjambementeket. A verset a kirándulás idején hallott „tücsökgzene” intenzív élménye indítja el a jelenben, de miután az első strófában a tücsökhöz fordulva megszólítja azt, visszatér a közelmúltba, amikor a Karsztól kezdve az egész utazás alatt mindennütt kísérte őket az ismerős hang. A kezdeti, tájra történő utalások, a városok, növények neveinek felsorakoztatása egy mondat, amely az első két versszakon túl a harmadik első sorára is áthúzódik. Ezután újabb mondat indul, ugyancsak múlt időben, hiába kereste a tücsköt, nem találta, csak a hangja volt jelen a tájban. A rá eddig nem jellemző megszólítással él, majd a cím ellenére a vers szinte kétharmad részében következetesen egyes számban szól a tücsökhöz. Láthatlan voltában metaforákkal helyettesíti be a kis rovar: lüktető bogárnak, titokzatos zenésznek nevezi. Az egész versben azonban nem elsősorban a tücsök, hanem a hangja áll a középpontban. A ciripelés lényegének megragadása, leírása, visszaadása izgatja a költőt, mert talán úgy érzi, ha erre rájön, akkor annak az ismeretnek is a birtokába jut, hogy mi az, ami miatt ilyen hatást kelt a tücsökgzene, hogy miben rejlik a varázsa. Legelőször azt veszi észre, hogy a dalmáciai tücsök hangszíne más, mint az otthoni tücsköké, s ezt igyekszik meghatározni: talán élesebb, sziszegőbb. Ezután azonban már nem a hang leírása, hanem a kiváltott asszociációk érdeklik, ezeket sorjázza: impozáns színskálát állít fel metaforákból: a sziszegő zene hangjától és a gyors dzsessz ütemétől kezd, majd keménynek, a motorokéhoz hasonlóknak, részegen zakatolónak, ércesnek hallja, ami berregésbe vált át, azután hirtelen tengerzúgássá fokozza, hogy végül egészen váratlanul szörnyeteggé változtassa. Ez utóbbi, ha nem is ijesztő, de bosszantó, amin már csak nevetni lehet, mert a konok jókedv, a hang ereje, szilaj irama ilyen megnyilvánulásában elragad, mindenkit szinte megfertőz a boldogságával. A költemény itt szárnyaló, csapongó képzeletűvé válik, akár ditirambusznak is mondhatnánk, annál is inkább, mert a vers csúcspontján ki is mondja az anakreóni költeményre utaló szavakat: „tücskök, akiket valaha / »majdnem istenek«-nek hívott / a görög költő...” Ezzel a befejezetlen gondolatsorral zárul a költemény második része, mondata. Mintha

eddig tartott volna a verset kiváltó elragadtatás. Ezután az eddig alkalmazott múlt időből a jelenbe vált át, még egyszer megszólítva a „dorbézolás isteneit”, ezúttal itthonról, immáron búcsúzza tőlük. A már bevált „lehunyom a szemem” trükköt alkalmazza, hogy szomorúságát, levertségét elhessegethesse magától és hogy elhitesse önmagával azt, amit a „millió / boldog örült, (...) hogy élni jó.” A költő közösségvállalása a tücsökkal – ha annak jelentését nem is sikerült teljes egészében felfedni – már a *Mosztári tücsök*ben is látható. A *Dalmácia tücskeihez* című versben a gondatlan tücskök egyértelműen gondatlan, „duhaj dalt” daloló tücsökké válnak, a féktelen életöröm hordozóivá, akikkel a költő talán szeretne azonosulni, de képtelen rá, ezért szívesen fordul hozzájuk derűért, vigaszért. Később, a *Tücsökzene* létrejöttében egyrészt talán a *Mosztári tücsök*ben felismert, a hovatarozást jelző elem, másrészt a „csak azért is énekelek” költői magatartás is szerepet játszhatott. Ha a tücsköt – a Kelet-Adrián a kabócát – mint a világosság és sötétség komplementáris pár szimbólumát értelmezzük, akkor számunkra az éjszakai hallgatás és a nap hevéen történő ciripelés újabb magyarázat lehetőségét kínálja.¹⁰⁰ Vagyis a költő kapcsolatát mind a világossággal, tehát tisztasággal, erővel, szépséggel, mind pedig a sötétséggel. Az előbbihez vonzódik, ez az életeleme, míg az utóbbi valamilyen módon veszélyezteti s ettől fél, szabadulni kíván tőle. Ha összekapcsoljuk a tücsökről mondotakat a Menyhért Anna által Platón *Phaidrosz* dialógusából idézettekkel, vagyis, hogy „a tücskök valaha emberek voltak, akik a Múzsákat hallgatva” daloltak,¹⁰¹ és ha ezt a gondolatot továbbvisszük, akkor fölmerül a kérdés, miért másmilyen, „élesebb, mint nálunk” a déli tájak tücskeinek zenéje? A kérdés megválaszolásához talán közelebb kerülünk az *Egy raguzai leánderhez* című költemény vizsgálatát után.

Az *Egy raguzai leánderhez* az a másik Dubrovnikhoz kapcsolódó vers, amelynek a költő későbbi munkásságában is nagy jelentősége lesz. Keletkezéséről a következőket tudjuk: Kisklára már az első kelet-adriai utazáskor említi, hogy Korčula után a hajó kikötött egy Trsteno¹⁰² nevű helyen, de a növénykertet nem említi, Kotorba utazásukkor azonban följegyezi, nemcsak hogy megálltak Tivatban, hanem megnézték a nagy és híres parkot is. Szabó Lőrinc második kelet-adriai utazása alatt feleségéhez írt leveleiben nem említi egyik állomást sem. A vershez fűzött magyarázatban a Kotori öbölbe és Cetinjébe tett kirándulást hozza fel kiváltó okként, de itt megemlíti Trstenót, ha nem is név szerint: „Előzőleg már Hercegovinában is láttam gyönyörű déli fákat, majd rengeteg fát egy közbülső állomáson, melynek nem jut eszembe a neve. (...) Ezen a helyen igen nagy és híres növénykert díszlett. (...) De már Raguzában is sok hatalmas, egész bükkfyszerű leandereket láttam és elszédített gyönyörűséges, fojtó, édes illatuk.”¹⁰³ Mivel a magyará-

¹⁰⁰ J. CHEVALIER, A. GHEEBRANT, *Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske–Mladost, 1994, 83.

¹⁰¹ MENYHÉRT, *i. m.*, 100.

¹⁰² A Trsteno nevű helység Dubrovniktól 18 km-re északnyugatra van, arborétumáról híres. A mai botanikus kert az 1525-ben kialakított parkból fejlődött ki, amely az akkor tekintélyes dubrovnikai Gucetić család gótikus és reneszánsz stílusban épült nyaralója körül terült el. Ma mintegy 20 hektáros területet foglal magába, honos növényfajtákkal, szűkebb területe 2 hektár, ahol egzotikus növényfajták láthatók.

¹⁰³ SZABÓ, *i. m.*, 111–112.

zatok jóval az utazások után keletkeztek, nem csoda, ha a költő nem emlékszik pontosan, melyik utazás alkalmával volt az említett helyeken. Természetesen nem is az a fontos, hol mindenütt látott a költő leándereket, hanem az általuk kiváltott benyomások. A vers öt strófából áll, versszakonként hat-hat sorból. Az első két sor páros rímmel kapcsolódó, majd a negyedik és ötödik ugyancsak, míg a harmadik a hatodikkal rímel. Az első versszakban a fa megszólítása után a leírása olvasható, mindazokkal a sajátságokkal, amelyek az eddigi, Budapestről ismert leánderekre nem voltak jellemzőek: az erős törzs, a virágokat ringató lombzat és a tömény illat. A megszemélyesítés a tetszést kifejező megszólítás ismétlésével záródik le a második versszak első sorában, majd kezdődik a következő rész, amely az elsőnek ellentéte, az otthoni, eddig ismert növény képe. A „sivár udvarok sivár disze” kifejezés kétszeresen kiemeli a leánder sanyarú sorsát. Ismét enjambement az, amivel átvezet a következő strófa megint csak ellentétes hangulathoz. Most már nem a megszemélyesített növényhez szól, hanem egy élő személyhez intézi lelkes szavait, akihez nemcsak szólni lehet, de meg lehet simogatni is, kézzelfoghatóvá vált, míg az eddigi satnyát nem tudta élőlényként, csak rosszul sikerült díszként érzékelni. A harmadik versszak végén kezdődik a költő azonosulása a leánderrel, a következőben sorra veszi a két növény életkörülményeit, izgatottan kutatva észreveszi a két lény kiteljesülésének/kiteljesülhetetlenségének okait, majd az utolsó versszakban rádöbben a felismerésre, itt – ismétli háromszor is –, az igazi helyén valósíthatja meg a leánder is igazi énjét. Szinte patetikusan fejezi ki a felismerést követő lelkiállapotát. Ezután a második versszaktól kezdve jelenlevő izgatottságot, türelmetlenséget – amelyet a lezáratlan mondatok, a félbeszakított gondolatok, a költő figyelmének és gondolatainak nyugtalan cikázása láttat – az utolsó három sor tűnődő kérdése váltja fel. A leánderrel való azonosulás után újra fel kell tennie saját sorsa alakulásának kérdéseit. Mielőtt azonban folytatnánk a leánder jelentőségének taglalását Szabó Lőrinc költészetében, vissza kell térnünk arra a kérdésre, miért élesebb a tücskök ciripelése Dalmáciában, mint a költő hazájában. Feltételezhetjük, hogy talán azért, mert a leánderhez hasonlóan számukra kedvezőbb körülmények között élnek.

A költő már az előző években több, hasonló verset írt, amelyekben a fa-sors és az ember-sors azonosságait veti fel. A fa sorsára már 1935-ben, a Déda-Bisztrán töltött nyár alatt is felfigyel és erről a *Versek a havasról V.* részében, *Az erdő fiaiban* szól először. Hamarosan újabb költemény követi, az *Őszi fák*, amelyben a fa halála kapcsán már az ember sorsáról is ír. A *Harc az ünnepért* kötetben aztán szinte rendszerességgel kezd foglalkozni a fa és az ember sorsa hasonlóságának a témájával. Ezt példázza az 1937-ben megjelenő több, hasonló gondolattal foglalkozó verse (*Téli fák, Az áprilisi rügyekhez*). Az év májusában Az Estben megjelent *A fákhöz, a költőkhöz* már a címében is kimondja a sorszazonosságot. A fa-sors, ember-sors témához a költő-sors is társul. Pár hónappal később az *Egy raguzai leánderhez* annyiban képez többletet, hogy benne ismeri fel és mondja ki a környezet meghatározó szerepét is. A vers új tartalommal bővült, ugyanakkor újabb előzménnyé is vált, amely nélkül nem jöhetett volna létre a nemcsak tartalmilag, hanem képileg is összegzést jelentő, 1938 januárjában írt *Egy téli bodzabokorhoz*. Hogy számára mennyire fontos ennek a gondolatnak a kifejtése, azt az is igazolja, hogy

az öt évvel később a *Régen és Most* kötetben megjelenő *Fűz a tóparton* (1939) című verse, de egy újabb, 1942-ből származó verse, *A földvári vadgesztenyefákhoz* is ezzel foglalkozik, sőt még öt év múlva az *Őszi meggyfa* (1948) is ezt a témát variálja, természetesen a költő differenciált szemléletét tükrözve. A leánder mint motívum azonban itt-ott később is megjelenik.

A *Beszélgetés a tengerrel* című verset hazafelé jövet írta. Már Dubrovnik felé utazva úgy tervezte, hogy visszafelé egy napra meg fognak állni Korčulán. A költeményhez fűzött jegyzet ugyan arról beszél, hogy két-három napot pihentek ott, de feleségének is csak egy napról beszélt, és Korzáti Erzsébethez intézett leveléből is erre következtethetünk. A vers öt strófából áll, egyenként nyolc sorból. A sorok szótagszáma úgy alakul, mint az abbáziai nyaralás idején keletkezett *Tengeren* és *Ősz az Adrián* című versek. A páratlan sorok kilenc, a párosak nyolc szótagosak. Talán nem annyira szabályosan, de a hosszabb sorok utolsó előtti vagy utolsó verslába rendszerint daktilus, erre csap rá gyakran, mint ahogy a hullám csapódik a parthoz, a sorvégi spondeus. A következő nyolc szótagos sor, amely ugyancsak gyakran végződik ereszkedő hangsúllyal, a visszahúzó víz mozgását és hangjának távolodását közvetíti. Amíg azonban az abbáziai versek hangulata békés és nyugodt, addig erről a versről ezt nem mondhatjuk el, hiszen amíg ott a parton fekvő, napozó ember pihent és a háttérben hallotta a víz mozgását, megnyugtató hullámverését, addig itt a parton ülő ember nézi a víz mozgását, és az emberi sorson gondolkodik. Az első versszak még szabályos szerkesztésű: az első négy sorban a víz közeledik a parthoz, majd miután erőteljesen a parthoz csapódik, a következő négy sorban a visszahúzó alatt nem veszik el az ereje, hanem „új rohamra indul”. Az örült kiszámíthatatlanságához hasonló a víz hangja is, hol csendes örülteként viselkedik, hol fecseg, hol pedig zuhog. Az ezt követő versszakban a parton ülő ember időnként mintha már nem kívülállóként szemlélné, hanem érzi a puha vizet, amely, úgy tűnik, már körülölelte. A harmadik strófában meg is jelenik a „moss körül” kifejezés. Amíg ez a kifejezés az *Ősz az Adrián* című versben egyféle tisztulási vágyat tükrözött, addig itt (noha egy pillanatra föl villanhat bennünk a vizet néző ember öngyilkosságának lehetősége is) a víz az előző szakaszban említett végtelen idő egyik megnyilvánulási módja, amelyet másként észlel az ember – percekben, órákban, napokban –, nem pedig saját lényegében, vagyis időtlenségében, öröklétében. Ekkor jelenik meg az örök nemlét gondolata, ezzel a gondolattal néz szembe a negyedik versszakban, majd újra megismétli az ötödikben. Az örökkévaló nemlétezéssel szemben az emberélet pillanatnyi rövidege felett érzett döbbenet kifejezésével fejeződik be a vers. Az utolsó két sor a verskezdő helyzet megismétlése, a szerkezet lekeresítése. A végtelent mint verstémát majd egy évtized múlva *A földvári mólón* című versben énekli meg újra mesteri módon.

Szabó Lőrincnek ezután már nem sikerült újra eljutnia a Kelet-Adriára. Ahogy azonban az *Éjszaka a vonaton* benyomásai újra megjelennek a *Karszt, éjfél* című versben, ugyanúgy a *Dalmácia tücskeihez* című költeményben megénekelt élményeket is még egyszer átélte, amikor ezt az utat emlékezetében újra végigjárta a *Tücsökzene* 273. számú, *Dalmácia* című költeményében. A forma itt is azonos a ciklus többi darabjával: a tizennyolc öt jambusból álló sort páros rímek kapcsolják össze. Az első mondatban rövi-

den végigtekint az úton, az utat végigkísérő elemeket vonultatja fel: a tenger napfénytől csillogó felülete meghatározta a nappalokat, a sötét éjszakákat – ezt inkább a nappal és az éjszaka komplementáris párként való említésével magyarázhatjuk, hiszen nyáron az Adria feletti ég általában telis-tele van csillagokkal. Színeket nem is említ, csak a sirályok és a tücskök hangját és a metonímia által kifejezett ringató tengermozgást. A múlt idejű kezdés után ugyancsak múlt időben folytatódik az utazás, miközben egyfajta folyamatos múltban peregnek a napok, amit a látottak lajstroma, a természet alkotta táj, azaz a szigetek, a part, a szirt, a vegetáció jellemző növényfajtái kísérik: a pálma és az agavé, ezeket pedig a kulturális tájelemek követik: a bástyák, a kampanilék, a tornyok valamint a dómkapuk. Trogir és Dubrovnik építészeti emlékei a korai kereszténység korának kultúráját jelentik a költő számára, eddigi utazásai során is – az egyiptomi hajóutat kivéve – ennek a kultúrának az alkotásaival került közvetlen kapcsolatba. Erre utal a trogiri dóm oroszlánfejeit szörnyként említő kifejezés. Az elképzelt kapun – továbbmenve a versben – mintha olyan múltba érkezett volna, ahol az idő szokásos fogalma megváltozik, ahol a múlt, jelen és jövő határai egybefolynak. Az időtlenséget nemcsak mint lebegést, hanem mint körtáncot is láttatja velünk a költő: „a hajó mozgott velünk és sok rom és műemlék különböző mélységű múltjaiba vitt az időnk, majd visszahúzott és a jövővel keveredett: innen a hajó »körtánca«.”¹⁰⁴ A tizenöt éve tartó emlék a múltból a jelenbe nyúlik át, s mivel a magyar nyelvben a jelen időt gyakran használjuk a jövő kifejezésére, az élmény átterjed a jövőre is, megismételve ily módon az idők előző egybemosódását, hangsúlyozva a dalmáciai élmények időtlenségét. Az eddigi emlékezés, az idő körtáncának szédítő forgása hirtelen megszakad, most már önmagához szólva, a jelenben továbbra is látja az emlékezés előhívta képet: „...tizenöt éve bár, / azóta is szemedben a sirály, / s mint akkor s mint szirének éneke, / hív partra szállni a tücsökzene.” Egyes elemzők kiemelik a vers utazás motívumát, a *Dalmáciát* az odüsszeuszi utazáshoz hasonlítva. Ez a föltevés azonban elmondható a *Tücsökzene* egészére is, hiszen az egész ciklus nem más, mint a költő eddigi életének újrarájárása, újbóli végigutazása és egy-egy közbeeső állomás, esemény, látvány vagy élmény fölillantása, annál is inkább, mert Odüsszeusz hazatérése egyben az út lezárása is, mint ahogy az élet is lezárul majd a halállal.

A *Tücsökzene* darabjaiban sok más motívum mellett a Kelet-Adrián szerzett benyomások is megjelennek. Az itt jelenlevő versalkotási módot szinte előre jelzi az 1938-ban írt és a *Harc az ünnepért* kötetben megjelenő vers, a *Műhelytitok*. Az emberben állandóan ébren lévő költő írhatja vele a verseket, amelyekben, mint mondja: „özönlött a sok kép s az emlék, / zagyván, összefüggéstelen”. Ezek között a képek között is ott van egy kelet-adriai nyaralást idéző: „s egy régi, gyúrt hajó- / jegyből, mely kabátom zsebében / zörgött, az egész ragyogó / nyári tengert körém öntötték”. Hasonló módon jelenik meg a *Tücsökzene* több költeményében egy-egy motívum, amely ezekre az utazásokra emlékeztet. A 6. számú *A ti dalotokban* a jelenben hallott cirpelésben benne van a régi, távoli tücskök zenéje is: „– tenger s ami csak / látott valaha, táj, Ragúza, (...) mind itt húzza

¹⁰⁴ SZABÓ, i. m., 247.

(...) a nótáját”. A 83. számú *A kisvonatban* a debreceni évekre emlékezve a gyermekkori villamos kapcsán megjelenik Dubrovnik is. A költő verset magyarázó jegyzetei szerint: „Amikor bevezették a villamosközlekedést, 1915 körül, néhány mozdonyt (...) megtartottak még, a többi (...) eladták. Szerényebb vidékre, vagyis a »Balkánra«. És úgy látszik, Raguzában viszontlátam húsz év múlva kiszolgált kis gőzöseinket”.¹⁰⁵ Az új debreceni villamosjárat azonban előbb, 1911-ben indult be.¹⁰⁶ A költemény két utolsó sora alapján: „Húsz év múlva meg viszontlátalak: / Grúzsban szolgáltál, Ragúza alatt!” azt gondolhatnánk, hogy a költő Dubrovnikban, az ottani villamosok egyikében felismerte a régi kisvonatot. Ezt azonban kizárja az a tény, amely szerint a villamosjárat Dubrovnikban 1910-ben indult meg,¹⁰⁷ a villamoskocsik karosszériáját a grazi Grazer Wagonen- und Maschinenfabriktól, az elektromos részeket pedig a prágai Fr. Krožik cégtől szereztek be.¹⁰⁸ Nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a dubrovnikai villamos – ha nem is épp Debrecenből érkezett – hasonlósága alapján és húsz-huszonöt év távlatából gyermekkoraának kisvasútjára emlékeztette a költőt.¹⁰⁹ A villamosjárat a dubrovnikai Pile városrész és a gruži kikötő között közlekedett, így a költő feltehetőleg nem a városban láthatta a kisvonatot, hanem a gruži kikötőben lévő gruži vasútállomáson,¹¹⁰ minden valószínűség szerint első dubrovnikai tartózkodásuk befejezésekor, amikor az ottani vasútállomásról Szarajevóba indultak. A versben az a nosztalgikus hangulat uralkodik, amelyet a költő felidéz gyermekkora városának kedves kisvonatára emlékezve. Ezt a fájdalmas érzést szinte elsöpri az utolsó két sor öröme: „Húsz év múlva meg viszontlátalak: / Grúzsban szolgáltál, Ragúza alatt!” A 87. számú vers, a *Dráma a tenger fenekén* a nagymamával látott színdarabnak állít emléket. A gyermek elragadtatását maga a színház, a ragyogás, az előadás csodájának átélése is kiválthatta, a „vízfüggönyön átködlő világ” pedig valóban elbűvölhette, a vers utolsó sora: „köröttem ring a tenger feneké” azonban már az utazás élményéből merít. A 285. számú *Bodzafa* újra átgondolja az *Egy téli bodzabokorhoz* tematikáját, de mint ahogy ez utóbbi keletkezéséhez hozzájárult az *Egy raguzai leánderhez* című költemény, úgy a *Bodzafa* is felidézi Raguzát: „Tavasszal paraszt / ruhát öltött, szép nagyvirágosat, / nyáron, mint én, örült, hogy süt a nap, / ősszel, mikor bogyói értek, a / madaraknak lett rakott asztala / s télen Raguzáról kérdezgetett.” A 316. számú *Karszt, éjféli* címűben az első változat, az *Éjszaka a vonaton* világháborút sejtő élményét dolgozza fel újra. A 347. számú *Mi még?* című vers pedig egyféle leltárkészítés a *Tücsökzene* lezárása előtt. A címben fölött és az első

¹⁰⁵ SZABÓ, *i. m.*, 202.

¹⁰⁶ *Debrecen története 1849–1919*, szerk. GUNST Péter, Debrecen, 1997, 69.

¹⁰⁷ Dubrovnikban a villamosjáratot 1970-ben szüntették meg. Lásd: *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 305.

¹⁰⁸ Milan BALETIN, *Dubrovački tramvaj*, Dubrovački horizonti, 6. évf., 1974–1975, 14–25. sz., 57; lásd még: Crvena Hrvatska, 1910, 90. sz., 3; 92. sz., 3.

¹⁰⁹ A dubrovnikai és a debreceni korabeli képeslapokon látható villamosok mutatnak némi hasonlóságot. Lásd *Az ígéret városa: Szabó Lőrinc Debrecen élménye*, a szöveggondozást, a kötet szerkesztését végezte és a tanulmányt írta BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 9; *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 115.

¹¹⁰ Dubrovnik vasúti összeköttetése a szárazföld belsejével 1974. június 1-jén megszűnt. A vasútállomás épülete, homlokzatán a Dubrovnik felirattal ma is megvan.

sorban megismételt kérdésre próbál válaszolni. Merő felsorolásnak vehetnénk a verset, ha a költő a vers végén nem látná be, hogy a keretet már kitöltötte, ám a válasz még mindig nem teljes, ezért amikor rájön a leltár töredékességére, hirtelen ötlettel összefoglalja a felismerést: „Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!” A felsorolásból azonban számunkra fontos kiemelni: „A régi Korcula. / Mosztár tücskei.” A ciklus első változatának utolsó verse, a 348. számú *Álom* az első kelet-adriai utazáshoz kapcsolódik. Ebben a költeményben ugyanis megemlíti a Fiume előtt, tőle mintegy 60 km-re levő „jegenyés állomás, a karszti Szkrad” várost. Érdekes idézni, miért jegyezte meg a költő ezt az állomást: „a gyors váratlanul egy negyedórát időzött ezen a kis helyen, nagy, meleg, nyári éjszakában. A két Klára volt velem. Vártuk az ellenvonatot, én leszálltam, az állomás körül bolyongtam. Óriási fekete jegenyefasor vetült az éjkék égre, és telihold sütött akkor is. Semmi más jelentősége nincs a Szkrad névnek, de a helyzet és a táj akkor olyan szép volt, hogy ezt az egy szótagos szörnyű falunevet mindvégig megjegyeztem.”¹¹¹ Végül még egyszer meg kell említenünk a *Dalmácia* című költeményt, amely teljes egészében a kelet-adriai utazások élményének szenteli a figyelmét.

Szabó Lőrinc verseiben a tenger gyakran erotikus tartalmat hordoz. Ezt már az *Ősz az Adrián* című versben megfigyelhettük. A *Tücsökzene* 259. számú, *Adria* című verse azonban a cím és elvárásaink ellenére nem a tenger élményét örökíti meg, hanem az érzékiség kifejezésének szolgálatában áll. Ilyen funkcióban még számtalan esetben találkozunk a tengerrel, ekkor azonban az már nem a költői megénekelhetőség tárgyát képezi, hanem megverselés eszközévé válik. A kelet-adriai utazások tehát nemcsak élményanyagban, hanem motívumokban, sőt ezek továbbfejlesztése által is hozzájárultak ahhoz, hogy Szabó Lőrinc költészete gazdagabbá váljon. „Ezt a költészetet nem lehet teljesen megérteni az alkotó személyes életétől függetlenül: hiszen épp az az egyedisége a Szabó Lőrinc-i lírának, hogy az életrajz esetlegességeiből építi fel verseit. (...) esetében az életrajz és életmű kapcsolata csak egy irányban érvényes: életének tényei valóban nyersanyagot szolgáltatnak költészetéhez, de költészetének egésze független személyes életútjától.”¹¹²

Franciska Ćurković-Major

OLEANDERS AND CRICKETS

(TRAVELS OF LŐRINC SZABÓ ON THE ADRIATIC)

Lőrinc Szabó made boat trips along the east coast of the Adriatic Sea from Fiume (Rijeka) to Ragusa (Dubrovnik) twice. Both times he spent some time in one town during the trip. First he travelled there between 19 and 29 June, 1932 with his daughter and wife, the second time between 10 and 22 July, 1937 with his son. He visited Cattaro (Kotor) both times, and, on the second trip, the inland town Cetinje. The present study goes through both journeys, investigates which poems were written during or soon after them, and attempts to pinpoint events that might have triggered the poems. We can follow the journeys in the poems themselves, and in the poet's letters to his wife and his sweetheart Erzsébet Kozári. The volume *Vers és valóság* (Poem and reality) guides us through the events of the trips.

¹¹¹ SZABÓ, *i. m.*, 267.

¹¹² KABDEBÓ, 2. jegyzetben *i. m.*, 11.